

X 05
A 95

24/7

Maxima

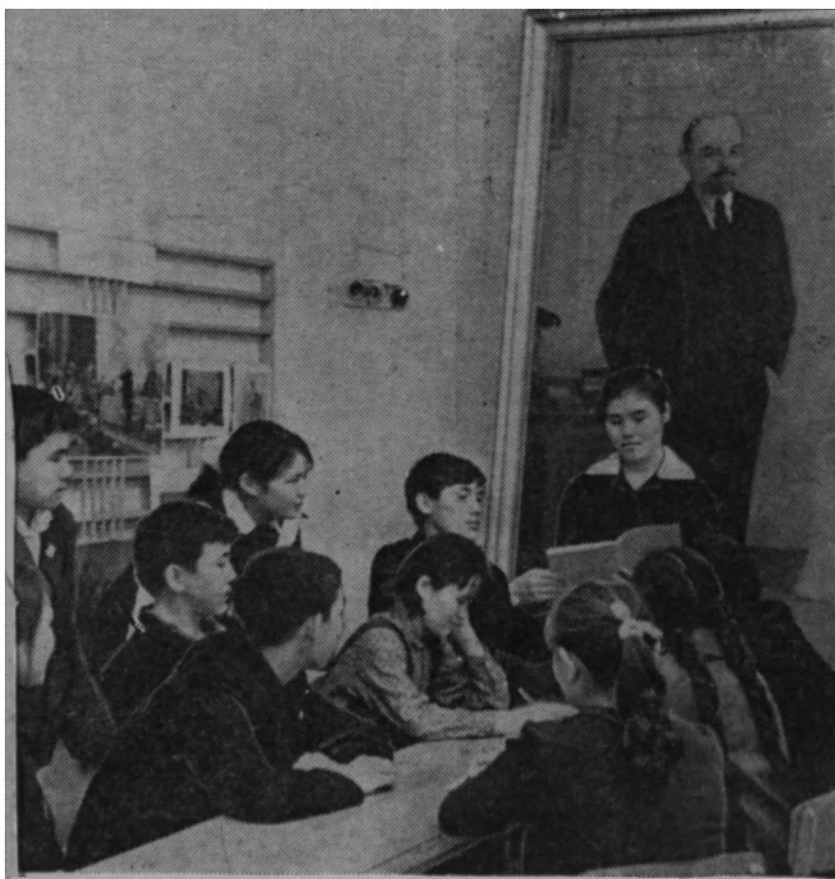

15
1968

ЛЕНИН ПУЛУҢАЗЫНДА

ХАКАС
ШКОЛАЗЫ
(АҒБАН)

Суурған Г. Чеменев

ИЛБЕК ҰЛҰС

Ах тасхылларның пастары
Айның чарығына чарыпча.
Хыйға Лениннің сағызы
Чирібіс-суубыс чарытча.

*

Көн тасхылларның пастары
Күннің чарығына чарыпча.
Күлүн Лениннің пілізі
Көп аймах чирлерге сабланча.

Амыр чурттыг совет чоны
Чирібіс-суубыс чазапча.
Чирібіс-суубыс СССР
Айдаң айға чазалча.

*

Чөптіг чурттыг совет чоны
Чирібіс-суубыс оңнендірче.
Чирібіс-суубыс СССР
Күннең иунге оңненче.

Семен КАДЫШЕВ, хайчы.

Соолазып ахчатхан чулаттар,
Ағынын нөре, аххлапча.
Амыр чурттыг совет чоны
Партия чахаанын толдырча.

*

Күүлөзіп ахчатхан чулаттар,
Инізін нөре, инглепче.
Истіг хоныхтыг совет чоны
Ленин үгрединин толдырча.

Альманахтың тастындағы сом да:
РСФСР-ның саблыг артисткасы Н. С. ЧАРКОВА.

ЛИТЕРАТУРНО-
ХУДОЖЕСТВЕННАЯ
АЛЬМАНАХ

15
1968

АХ
ТАСХЫЛ

Хакасская областная
БИБЛИОТЕКА

ПУ НОМЕРДЕ ХЫҒЫРЫҢАР.

А. М. ГОРЬКИЙНИҢ 100 ҚАЗЫ ТОЛЧАТХАНЫНА

- П. ТРОЯКОВ. М. Горький паза хакас литературазы. М. ГОРЬКИЙ.
Хазыр чыл хузыналар сарым. Тілбестеен М. Баннов. Ылачынналар
сарым. Тілбестеен Мих. Одаев. В. УГДЫЖЕКОВ. Даиконун абыч-
кен чүрегі. Стих. 3

ЧООХТАР

- Н. ДОМОЖАКОВ. Ырахты аада (романның ікинчи чардыгынан үзик-
тер). А. ЧЕРПАКОВ. Нанчылар. Чоох 12

ТАХПАХТАР

- С. КАДЫШЕВ. Илбек ұлус. Н. ТИННИКОВ. Күн сузыда (драмалық
поэмадаң кизек). Я. ТИСПЕРЕКОВ. Сыйых. Стих. В. ШАЛГИНОВ.
Хазым. Стих. А. КИЛИЖЕКОВ. Сагымтар. Анымчоқ, күскү! Стих-
тар. Н. ИДИМЕШЕВА. Отмаң өспес чолмух. Сугзар киршем. Стихтар
А. МАЯТАКОВА. Чол чүргенде. Стихтар. Санинан Атоманың ыры
(«Авдоң» ойыннан). Отис чыллардағы кблгерден. 2

КУЛЬТУРА ХАБАРЛАРЫ

- Аал хызының чолы.—10 муң тоғазы. С. Чарковтың наа ойыны—Хака-
сия кбксінде Ленин ордені.—Тахпах пайрамы 10

ЧЫЛЛАР ПАЗА КІЗІЛЕР

- В. АСОЧАКОВ, М. ЧЕБОДАЕВ. Ильячтің чакимин толдырып (Н. К. Кру-
пскаяның Хакасиялар ысхан пічигіненер). С. ОНАСОВ. Параско ууча.
К. ПАТАЧАКОВ. И. Ф. Чертыгашев 10

ПУРУНҒЫ ТУСТАРДАҢАР

- Л. КЫЗЛАСОВ. Ортын чүс чыллардағы хакастарның литературазыналар
паза фольклорыналар. Орыстынан М. Баннов тілбестеен. Я. СУН-
ЧУГАШЕВ. Тагыр тузындағы хола хазаннар 34

КИП-ЧООХ, ПОЛҒАН НИМЕ

- С. КОТОЖЕКОВ. Ачак поразы (полған ниме). Литератураа килестіре
Т. Балтыжаков пасхан. Ф. ТАБУРЧИНОВ. Абаны тар чох атханым.
Сығарарға У. Кирбижекова тимисен 38

ХЫЗЫЛЧАР КНИГА
ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ХАКАСИЯДАҒЫ ПОЛІГІ
А Б А К А Н—1968

Редколлегия:

ДОБРОВ С. Н. (отв. ред.).
КИЛЬЧИЧАНОВ М. Е.
ЧЕБОДАЕВ М. Н.
БАИНОВ М. Р.
ТРОЯНОВ П. А.
БАЛТЫЖАНОВ Т. Н.
КАПЧИГАШЕВ И. В.
БУРНАКОВ М. А. (художник)

А. М. ГОРЬКИЙНИН 100 ЧАЗЫ ТОЛЧАТХАНЫНА

А. Тогоев хоостаан.

М. ГОРЬКИЙ ПАЗА ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ

Хакас тілінең пічік пазылып, хырых артинан на чыл асты. Ол улуғ чолға нандыра харап айлан көрзөбіс, сидіктер іле пілдірчелер. Арланча пістің хайдаң пастааныбыс, хайға читкенібіс.

Пірее пасха чирдең килгенге алай ба иртен тустарны пілбинчеткен пістің дее кізее, ол чоллар чахсы көрінмес, чонның культуразы, пілізі аринча алыс парғаны чүрекке читіре теңмес. А хайзы піди дее сағын салар: «Э», сірер ам даа ырабиндырзар, операңар чоғыл, чахсы романыңар асхынах, пьесалар даа ағылах пазылча». Сағынза, оларда пыро чох осхас. Полғанының на поэзының көрізі, поэзының сағызы. Че чуртха кірістіре сағын саларга чарир. Ноо даа нимені үстүнең не хараза,

чахсы көріне чоғыл. Чағын киліп, хонхтын сыртын тарта, прай сариннаң кічеп, кичеегінең пүүнгіні тиңнестіре алза, пістің чонның хайдаң хайхастығ чол ирт парғаны алында, күн сузы чіли, чарып түзер.

Ам алып алынар литература киреен. Піс ам романнар, пьесалар хыгырчатсабыс, пірееде сағысха даа кірбинче, ол улуғ произведиелерге читкенче, литература тілі хайди хандыра тиліп парғаны. Сағынза за, пічік пүдірчеткен, анаң художественнай литературада араласчатханнарға аринча наа чол тизрге киліскені іле көрінче.

Анзы, тізең, чонның культуразынан, пічік пілізі өскірегінең, кигаларнаң, газеталарнаң палғалыс парған полған. Аннаңар пастағы-

зын пазып пастааннар—хыгырыг кннгаларнын авторлары, культура тогынчылары, үгретчилер, тил пүдүрігчилери полганнар.

Ин пурнада художественнай ондайнан пасхан пічіктер—хыгырыг кннгалары. Амгы синнең көр килзе, чибіргі-отыс чылларда сыххан иледе кннгалар чазыг полганнар тіп поларбыс. Че оларны пүдирген Г. Бытотов, К. Самрин, О. Конгаров, Н. Коков, М. Спирин, В. Кобяков, А. Топанов пічік тілін төстүрінде улуғ тогыс иртіргеннер. Художественнай произведениелер олох туста чарыхха сыгып пастааннар.

* * *

Художественнай литература алгыдар саринаң көрзе, пастагы авторлар постары пасхан нимелерінең хада оларох тілбестеен орыс писательлерінің произведениелерін хакас тіліне киргеннер. Дкінчилес чох, ол кннгалар наа ла төріпчеткен хакас литературазының художественнай сарин көдірге улуғ пользыг иткеннер. 20-ү чылларнык соонзар, 30-чы чылларның пастагы тустарында көп тілбестег А. Топановнаң В. Кобяков ит салганнар. Олар саблыг орыс писательлерін чонның наа төстелген пічік тіліне чагын иткеннер. Хайзын аалдагылар оңарзыннар тіп пос ондайынча тілбестеченнер. Алып алаңар — «Ічем мині үдесче». «Күн алысчадыр, күн хозылчадыр», «Турна, турна, турна тас», «Пастухтың ырын». Оларны А. Топановтың ырлары тіп саначаннар. Итсе, олар орыс тілінең — Д. Бедныйның, Шкулевтың, Никитиннің ырларынан, стихтарынаң тілбестелген полганнар.

Отыс чыллардох хакас тіліне В. Кобяковтың артык узы сылтаанда А. Пушкин хакас тілінең ұгаа чахсы чоохтан сыххан. Илбек орыс поэттің «Цыганнар» поэмазын, ныхахтарың, «Памятникін» паза аннаң даа пасха произведениелерін хандыра читір салған чонына пістің поэт В. Кобяков, Н. Доможаков М. Горькийнің «Васса Железновазын», В. Шекспирнің «Отеллозын» пос тіліне тілбестеен. Орыс писательлернің творчествозы наа өсчөткен литератураа, үгрөдіг полып, улуғ пользыг иткен. Пістің писательлерібіс орыс литературазы пастыра үгрөніп, постарының тілінең хакас чонының чуртазынанар иледе кннгалар сыгар салганнар.

Орыс писательлерінің аразында А. М. Горькийнің ады, ай-күн чили, чарыпча. Тогыртын көрзе, андаг ах чарыхха саблыг писательні хакас литературазына теестірге сидік осхас. Горький көбізін орыс чонының революция алындагы чуртын көзіткен. Анын

синечөң сині дее, көрөмі дее пасха. Че өтіре сагынза, М. Горький прай совет литературазына, уламох наа төстелчөткен литератураларга паалиры чох хабазыг пиргені, төмег полганы іле. Улуғ гуманист паза писатель аймах чоннарның чуртына, хылиина, кибіріне, литературазына чапсыстыг хынаачы кизи полган.

1912 чылда М. Горький В. Анучинге пасча: «Табылар ба ни «Минсуғдагы тадарларның кип-чоохтары» кннга. Авторын ундуп салгам. Россияда ол кннганы ікі чыл көргөп парим, таап полбинчам, ұгаа кирек полча».

Пу пічік піске ұгаа аарлыг. Илбек орыс писательі хакастардаңар істіптір, оларның кип-чоохха, ныхахха пайларың пілтір. Тілеен кннгазын тапты ба ни зе, тапхан полза, хыгырып, хайдаг таныглар иткенін пілерің килче.

Россияда революция хуюны чуртасты арығли наачылап пастаан. Сибирь чиріндегі пасха-пасха род чоннарның хулгаланчатхан литературазы паза культуразы илбек Горькийнің чүреен көөретче.

1927 чылда Сибирьдегі литераторларның съездіне ысхан пічігінде М. Горький пасхан: «Мин пілбинчем буряттарның, якуттарның тілдерін, іди дее полза, мин сізінерчікпін оларның литературада пазылған сагыстарың... Магаа Сибирьдегі племялар писательлерінің съездінің көзідімі анзында ла полбинча. Россияның ол чоннары, иргі үлгее пазындырчадып, ам позып парганнар. Монголлар, тюрктар ам орыс чонының аразына тиң полып кірчелер. Че пу съезд—иң ізестіг хаалар прай чоннарны піріктірчөткен улуғ чолзар... Россия прай чирге көзітче, хайди аймах пасха чоннарны піріктіріп, пір чирге апарарың».

Пу съезде Хакасиядаң А. М. Топанов ара-ласхан.

А. М. Горькийнің сагызынаң Москвада 1928 чылда орыс нимес чоннарга кннга сыгарчаң издательство азылча. Анда сыхчалар А. Топановтың «Үгрөдігліг чобаг чох», «Хызыл чазы» тіп кннгалары.

Отыс чыллар пасталчатхан туста орындагы литераторларга пользарга орыс писательлері килчелер. 1933 чылда піссер М. Горький хол салған пічіктіг писательлер Союзының хачызы А. Беляев килче. Ол хада килген арғыстарынаң Арбанда пастагы художественно-литературнай олимпиада иртірген. Литература марыглазы полганох. Ол конкурсха 1934 чылда көп стихтар, рассказтар, 13 пьеса кирген. Аны хакас литературазының өзімінде улуғ пользыг тіп санирга килісче. Чыылған ниме 1935 чылда алыңча кннганаң сыххан.

Максим ГОРЬКИЙ

ХАЗЫР ЧИЛ ХУЗЫНАҢАР САРЫН

Хоостаан А. Топоев

Ах хыр талай устүнде пулуттарны чыыпча чил. Талай, пулут араларын пір ит чөрчө кидей хус. Хара сагын тилиннен хазыр чилни күзөөн хус.

Пірде ол ханатның салгах саба, пулуттарзар, соған чили, пірде сома, хысхырчадыр. Табызында истицчелер бранизин пулуттар.

Хазыр чилге чиксеөни, тарыгыстың тың күзүн, көблүн күчүн чалынын, киремизин чиниске чалтанмас пу хыйгыда истицчелер пулуттар!

Хайлахтары бстес чөрлер, хазыр чилден чалтанып, тирен талай түбине дее түс парарга тимделер, хазыр чилден чазынып.

Гагаралар бстебкче. Чуртас хазыр харбазинна паароас шилбеен пу хустар, сагылы-күгүрт сабызынан урунчелер хачан даа.

Чир чидимеен чаглыг пингвин чалым хаяа чазыныча... Чалгыс хазыр чил хузы ла чалтангыс чох учухча хайнап турган ах көблүннен хазыр талай устүнде!

Улам халын харалып, чабыс түсчө пулуттар, улам тилг сабылып, пулуттарзар атылып, сарысочалар салгахтар.

Күгүрт тычыр-тачыр ла. Көблүтөлип, чилнен сарызып, бстесчелер салгахтар.

Салгахтарны пик хучахтап, чабалланча амды чил, хаяларга

нари тастап, хазыр отых сагып кил.

Хара халын пулуттарны, соған чили, чара саап, көблүтөрин салгахтарның ханатпынаң чая саап, хазыр чилни поли хузы, хара сагын тилиннен, хыйгы салып учухча.

Чил аас чили, сыылап чөрчө, хазыр кидей чил ээзи — күзүреде күлчөдир ол, сыырада сыыдын салча... Пулуттарга күлчөдир ол, бринип ол сыыдын салча.

Тарых турган күгүрттерниң майыгызын ол сисче, нима часпас чилни ээзи чир дее санай! зенче: халын хара пулуттар чарых күнни чалтастар, чаап полбастар, чох, полбастар!

Чил улулгча... Күгүрт сатырэлча...

Тирен талай устүнде көк чалынып палынып, чалбырасча пулуттар. Талай пулут соғаннарын, хазых чили, хаап турча, чалынарын узурча. Олар, оттыг чылан чили, салгахтарда толгала түзип, чит парчалар санайга.

— Хооли түзөр түрчөдөн. Хооли түзөр хазыр чил!

Тарых турган талай устүнде, сагышарны аралы, піди чөрчө чалтангыс чох поли хазыр чил хузы; хыйгы салча нима часпас ухаанчызы чинистин!

— Уламох күчүн сабылып, соолап түссин хазыр чил!

Тилбестеен М. БАИНОВ

Анан аалларча тарапча «Пастагы хаалағлар» тіп сборник.

Таныхтирға кирек, хакас литературазындағы ол түзімниг нимелер А. М. Горькийниң адынан көни палгалысчалар.

* * *

Илбек орыс писательниң артых тузазы, көзидімге алза, пасха даа көп нимелерде полған. Алып алаңар фольклор киреен. 20-чи чылларда пістің фольклорға пір дее хайыг салылбачан. Наа пасчатхан писательлер дее тахпах ондайынан пасха пір дее нима тузаланмачаңар. Хайзыларына наа чурт пасталчатханда ирг нымахтар, иргі кип-чоохтар иргөк чурттың чурух-чарыхтары тіп пілдірчө. Фольклорның ондайын, чонның иң селиг күлүк сагызынаң аның пүткенін, алтын паалыг нима полчатханын чахсы пілчөк кизи чох таа полған.

Піс осхас агылах чоннарда ол читпес тың харыг полған наа чуртты ипти пүдир парарға.

Че 20 чылларның түгенчизинер, хачан М. Горький граница озаринаң айлан килгенде, фольклорны тузаланарына улуғ хайыг салылча. Полған на теедег чыылығларда, чоохтазығларда, статьяларда улуғ писатель фольклорны тузаланарға үгреткен.

«Мин сагынчам,—пасча Горький,—чонның пазылған пай фольклорынаң хайди даа танызарға кирек. Нымахтар полысчалар писательниң сагызын алғыдарға, сагынған нимени паалирға, иң не кирек аның (писательниң) майың тілин, сөстерін алғыдарға». Паза пір статьясында Горький піди пасча: «Позының фольклорын пілбинчеткен писатель ол хомай писатель. Пазылбаан чоохта хыри-пазы чох пай нимелер. Аны писательге пілерге кирек».

Ол сагыстарны сизинчетсек, Н. К. Круп-

скааның хакас делегаттарына чоохтаан чооҕы улам брiнiстiг кбрiнче. Ол чоохтаан: «Наа чурт пүдiрерiнде кiчiг чоннарҕа фольклорны улам чахсы тузаланаарҕа кирек. Чонның омазын, чурттаҕы нимелерiн пiлерге кирек. Мин Хакасияда полҕам. Пiр хыринаң хам хамнатчалар, тайыҕ итчелер, пiр хыринаң худаыҕа киртiнчелер. Ол иргидеҕи киртiнистернi пiлерге кирек, олардаң тоҕыр күрезерге».

1935 чылда М. Горький «Чон творчествозы» тiп статья пас салҕан. Ол аймах-пасха чоннарның творчествозын книгаа сыҕарарҕа, орыс тiлiне айландырып, хыҕырыҕыларны таныстырарҕа теен. Олох чылда Новосибирскте Сибирьдеҕи чоннарның ныхахтары сыххан. Анда хакастарның үс ныхах.

Ол тусҕа за пiстiң институт чох полҕан. Орындаҕы пасчатхан кiзiлер, улуҕ писательнiң чооҕын истiп, постары чон творчествозын чыып пастааннар. Анаң хакас фольклорынын iкi книгазы тимнелген. Аны писательлер чыып сыҕарҕаннар (Н. Саражаков, А. Манаргин, П. Ульчугачев, С. Киштеев). Аҕаа хоҕа авторлар постарының творчествозында фольклор сюжеттерiн тузаланып пастааннар. («Партизаннар ыры», П. Штыгашев—«Маңнай вожак», «Теерке кнес», М. Коков—«Сарыҕ чазы», «Полҕан нима»).

Че чоохтирҕа кирек, 30 чыллардаҕы писательлер фольклорҕа «чаҕын даа» ползалар, аның артых пайын тузалан полбааннар. Ол киректi саҕамҕы ла писательлер толдырчалар. Н. Доможаков иргi ондайнаң «Тыттыҕ таҕ» тiп улуҕ нимес поэма пас салҕан, «Иир солбанынаң таң солбаны» тiп драматической поэма. М. Кильничакотың стихтарында фольклор iле пiлдiрче, М. Баиновтың поэзиясында фольклордаҕы саҕыстардаң тиңнестiрiглер кббк.

***

М. Горькийнiң хакас литературазынын бскенине тузаны аның произведениелери хакас тiлiнең сыхханнарында кбрерге килiзiббкче. Отыс чыллар пасталчатхандох хрестоматияларда «Пепе», «Архип аҕа паза Ленька», «Пармдаҕы забастовка» тiп рассказтар тiлбестелгеннер. Олох тустарда Горькийнiң «Ленинецтер» тiп очеркiзi тiлбестел парҕан паза «Iче» тiп романынаң үзiктер. Чаа соонда писательнiң иледе пасха произведениелери тiлбестелче. Олар алынча книгаларнаң 1945, 1951, 1957 чылларда үс хати сыхханнар. 1945 чылның книгазында «Макар Чудра», «Зазубрина» тiп произведениелер киргеннер. Түгөнүзiн И. Капчигашев тiлбестеп сыҕарҕан. Ол

книгаа Горькийнiң мындаҕ произведениелери кирген: «Ылачыннаңар ыр», «Данканың кбйчеткен чүреҕи», «Сiлiгiс», «Ильяның олҕан тузы», «Архип апсахнаң Ленька», «Евсейканаң полҕан кирек», «Иртенгiзi», «Хусхахах палалары».

6 чыл мының алнында Н. Доможаков «Васса Железнованы» тiлбестеп салҕан. Ол пьесаны пiстiң театр хакас тiлiнең турҕысхан. Горькийнiң пьесазын хакас чоны прай даа кбрген.

***

М. Горькийнiң произведениелери чоҕа саҕыс кирген, писательлерге, тiзең, ус алҕыдарҕа полысхан. Алып алаңар В. Кобяковты. М. Горькийнiң кбп произведениелери ол постiлiне айландырҕан. Тiлбестеп, поэзынын творчествозында тузаланҕан. Тиңнестiр кбрер Кобяковтың «Айдо» тiп повезiн паза аның «Пепени» тiлбестөөнiн. «Пепе — ол он частыҕ оолах... Кiчичек иңнiнде чохыр-чыхыр сүбүрөктер салбаңнасчалар, саны чох чыртыхтардаң күнге паза кирге харал парҕан иди кбрiнче...» Айдо. Ол он частыҕ оолах... аның нiскечек мойнычаҕы халбах пбрiктiг пазын тiрөп сыдабинча... Аның иңнiнде чабал чыртых тонычах. Тонының алты-кистi пiлдiс чох изел парҕан».

Пепе күн сыхханнаң күн кирер тусха читiре островтын тастынча сегiр чбрче, полҕан на час сай пiрее чирдең тохтабас-парбас үнi истiлче. Айдоҕа «Мында чазыда чбргенде анынаң чоохтасчаң кiзi чоҕыл. Аҕаа эрiнiстiг. Ол амды саҕызына нима кiрзе, аны тахпахха кiрiп, ырлап чбрче».

Андаҕ теезiстiг үзiктер онаҕа ла ниместер. В. Кобяков Пепени нинче-нинче хатап тiлбестеен. Аның саҕызында андаҕ нимелер иледе халҕлаан полар. Аннаңар ол поэзының творчествозында оларнаң тузаланҕан. Че Айдо чазы чирдеҕи, аар чуртаста бскен оолах. Писатель ол ондайнаң пастап Айдоны гражданской чаада полчатхан нимелернi сизiнерге читiрче, хай-пiрее чирлерде аралазарҕа даа.

Горькийнiң хакас тiлiне тiлбестелген книгаларын аннаң даа пасха писательлер тузаланчалар тiзе, алчаас полбас. Пiс мында пiр ле кбзидiмнең тохтадыбыс.

***

М. Горький прай совет литературазынын тбстөгчiзi. Пiстiң литератураның хай сарилары кбрiмес бiнең илбек писательнең, аның творчествозынаң, аның тузазынаң палҕалысчалар. Ол хыринаң пiстiң литература бс пар-

Ғанынаңар чоохтирға кирек, хайди писательлер социалистическай реализм хоостыра постарының устарын көдіріп, аймах-пасха ондайнаң пазып, көзидиміг чидімге читчелер. Жанр даа хыринаң алза, ырларға хоостыра пазылған стихтардаң амғы поэмаларға, романнарға, философиялығ чалтырама стихтарға читіре ӊс парғанын көрерге кирек пістің литератураның. Н. Доможаковтың «Ыраххы аал» тіп романы чонда тарап парды. Ам ол Новосибирскте орыс тілінең сығарылар. Чарыхха сых парған И. Костяковтың романы «Чібек хур», Т. Н. Балтыжаковтың «Орис» тіп повезі, И. Котюшевтің «Кӊк порчолығ чазы» тіп романынаң үзіктер.

Мының алнында чох полған сюжеттіг стихотворениелер, поэмалар амды хакас литературазында хызына кірчелер. Ол М. Чибодаев, М. Баинов, В. Угдыжеков пасхан нимелер. М. Кильчичаковтың «Абалығ хол» тіп пьесазы пістің Чир-суубыстың 80 театрында турғызылған. Ур ниместе пістің театр С. Чарковтың «Айдоның» турғысты. Ол пістің литератураның ӊс парғанын таныхтапча, че аның

мыннаң мындар ӊзері аймах-пасха ондайнаң Горькийнің творчествозынаң, адынаң, ползынаң палғалыс парғанын сизінчебіс.

Виктор Угдыжековтың пасханын хығырчабыс:

Данконың көйчеткен чүрегі
 Чарых чол көзітті ол чоннарға.
 Стенедегі портреттең Горький,
 Олғаннарзар көріп, күлінче.
 Данконың көйчеткен чүрегі
 Пір дее чалтанмасха үгретче.

Піс Горькийнің прай творчествозынаңар, аның произведениелері хакастар аразында тарап парғанынаңар паза пістікнер илбек писательнің хайхастығ узын постарына тузандерге харасчатханнарынаңар сағынчабыс. Горький паза хакас литературазы! Хандыра сӊстер. Олар амғы күннің артых салтары, айдас Лениннің илбек үгредии чуртха кіргенінің алтын сүзүні.

*Петр ТРОЯКОВ,
 филология наукалар кандидады.*

Виктор УГДЫЖЕКОВ

ДАНКОНЫҢ КӊЙЧЕТКЕН ЧӊРЕГІ

ӊтіг саңычах хати-хати
 Олғаннарны классар хығырды.
 — Данконың көйчеткен чүрегі—
 ӊгретчі чоохтап пастады.
 Класста амыр. Күн не турчатхан,
 Узун азағына таянып;
 ӊгретчі ле чооғы тарапчатхан,
 Ыраххы чон ылгазын ағылып.
 Аяс тигір, пулутнаң сулғана,
 Харалып тулғалды харахта.
 Алып ағастар турлар хостана,
 Күн харағын кирбин арыға.
 Астыххан кізілер састарда
 Одырлар, пастырып чобаға.
 Пос түсчелер ник холлар даа,
 Соох пустығ хорығыс жірче чүрекке
 Ол хорғысты чайа саппинаң,
 Чиит Данко килді ползыыға:
 «Хаяны хыя ит полбассың
 Чобағнаң. Сығаңар чарыхха!»
 Күүлемче тарыныах туюх арыг,
 Күгүрт тазылапча үстүнде.

Кізілерге улам на хорғыстығ,
 Чалтанмас Данко ла алында.
 Туюх арығ сүрдестіг ырлап тур,
 Күгүрт тохтабин күзүрепче.
 Данконы кізілер ибіре тур.
 Ник сағыс чүреенде төріпче.
 «Чонға нйме ит саларбын?!» —
 Күгүрт чили, Данко сатырады.
 Кӊксін чара тартып кинетін
 Чүрегің сығарып чоғар тудыбысты.
 «Параңар!»—тың хысхырча Данко,
 Чүрегінең чол көзіди чонға.
 Чарых чазы сусталды хараанда,
 Аңдарылды, сыгып чарыхха.
 ...ӊтіг саңычах хати-хати
 Назох сыңырапча школада.
 Данконың көйчеткен чүрегі,
 Чарых чол көзітті олғаннарға.
 Стенедегі портреттең Горький,
 Олғаннарзар көріп, күлінче.
 Данконың көйчеткен чүрегі,
 Пір дее чалтанмасха үгретче.

ЫЛАЧЫННАҢАР САРЫН

ЧАР хазында эрнчек тынас-гап, илбек чайылчатхан талай узубысхан. Айның көгілбей чаринда, ырахта ол, хыймыран-мин даа, тыып парганга тббй. Нымзах күмүстелп, үстүнзархы көк тигірнең пірік пәрып, ол ан-да пик узупча. Алтын чылтыс-тар пызыңназын чазырбинчат-хан, хыйгыс чолтыг, чурачак пулуттар аның көріндезіне көр-рнчелер. Тызы чох салгахтар, уйғуда чарга сыгып, ниме сы-быранчатханнырын онарарга хы-нып, тигір талайзәр чағын-наң чағын на мөкейчеткенге тббй.

Алтынзархы чил хыйыр-хай-ыр иде толғаан ағастарнаң ча-бын салған тағлар постарының тигейлерин үстүлериндегі ээн-хоол көгілбей тигірээр, кинетін сикініп, көдир салған турлар. Оларның хазыр омаларын үс-түнзархы харааның чылыг, ир-ке тынызы сүргеп нымзадыбыс-хан.

Тағлар тирең сағысха түс пар-ған турлар. Оларның хараскы көлетилері, талай салгахтары-ның түндүр көк хырларына тү-зіп, чалгыс ол хыймыранысты даа мында амырат саларга ха-расчалар. Сугның үзигі чох сол-чыхтаанын, көбиктиң тыныста-зын, — прай табыстарны, ам даа тағлар кистине көленчеткен айның күмүс чарыгынаң хада мында чайылчатхан хайхастыг амырны сайбаан прай табыстар-ны тохтадарга харасханнар.

— А-ала-ах-а-акбар!... — көблче бстепче Надыр-Рагим-Оглы, Крымдагы кирі чабан, үс-түнзархы күнге көй парған, хыр пастыг, көзик, хуруг сөбк, ухаанчы апсах.

Пис анынаң хада хумда, тор-бастан парған, мбгис, хас-хача-нох тағдаң пеер түс парған, улуг тастың тббінде чатчабыс. Талай-зархы лабыргызына аның та-лай салгахтары пага көбигин, па-ларны арти тастаглап салтыр.

1 А-ала-ах-а-акбар — илбек худай.

Хоостаан А. Топоев

Тогыртын көрзең, пу тас талай-ны тағлардаң чарчатхан ниске-чек хум чазаа чаксыра паларнаң палтаг салғанга ла тббй. Пистің одыбыстың чалыны аны тағзар-хы хыринаң чарыгча. Чалын чо-чи түссөк, хойыг тирең чиктер-нең киэліглеп парған тас үстүн-че көлетилер ойласча.

Пис Рагимнең хада олох таа ла тудып алған палыхнаң мүн хайнатчабыс, илбис тее сағам

Максим ГОРЬКИЙ

андаг көңилгбис, хақан прай ла ниме ибре онарылыстыг ос-хас, бтире көрнчче, тіріг ниме ле чили пилдиртпче, хақан чү-ренте ал-арыг, ниик, пір дее ни-ме идериң килбинче, сағынардаң ны пасха.

Талай, тізең, чарына чазыр-хапча, салгахтары аның, чылы-ныпаларга, от хазынзар ла су-рынчатхан осхастар. Пирееде оларның суулазының аразында сох арах таа ун истіл парадыр — аңзы салгахтарның пірси, пас-халарынаң сала тидмі, піс-сер чағын иде чыл килгені по-лар.

Рагим хумда көксинең, пасы талайзәр алдыра чадьп, наах-тарын холнаң таян салып, ырах-хы пүлечкізәр харахсынча. Тут-дур хой теерізі пірігі ниткезін-зер чыл партыр, оогазах тырыс-хастыг пбзик хамагына аның та-лайзартын сыхтыр тая сабылча. Ухаанчы сағыстарын ол поэ-зияның алыынча истилдире чоохтан чатча, минің тыкнатча-тынна-бинчатханыма даа хайбии, та-лайнаң на хада чоохтасчатхан чли.

— Худайга сын кизі чыргал чирнээр парча. А кем худай-га даа, аның даа үпренчизине сын нимес? Хымза, ол пу кө-бикте полар... Сугдагы даа кү-мүс тамчыгастар, хымза, олох полар... кем пилче?

Хараскы, илбек чайыл пары-бысхан талай чарыгча, аның үстүнде анда-мында айның сал-быр тастал парған сустары кө-рнглепче. Ай, түндүр таг ти-гейлері кистинең сых кылып, по-зының чарыгын талайга, чарга, піс хыринда чатчатхан тасха чайча.

— Рагим!.. Нымах ыс пир... — сурымчам мин апсахтан.

— Ниме? — сурча Рагим, минээр дее хайбин.

— Идөк ле! Мин хыннам си-нің нымахтарыңа.

Мин сағаа прай чоохтап сал-нам... Паза пилбинчем...

Аңзы ол мині алдандырып аларга хынганы полча. Мин ал-данмам.

— Истер ползан, мин сағаа пір сарын сөлеп пирем, — чбп-ке кірче Рагим.

Иргі сарынны тыннирга мин хынчам. Анаң Рагим, сарынның пос алынча көөн чигүр пирерге харазып, чобагылы сөб тартылган уннен чоохтап пасталча.

I.

«Пөзк тағазар Чылан сығып, сыхтыг хол істінде түрліп чат салған, талайзар харахсына.

«Пөзк тигірде күн сағыл турған, тағлар, тізең, тигірээр ізіпнен тынчатқан, төбін салғаттар хая сабылғаннар...

«Сыхтыг холча, тізең, харасхыда суг чачырадып, чулат чүгүр турған талайға удур, тастарны хоғдырада...

«Пукүлее ах көбікте, күстіг, хырал парған, палғы чара кизіп, талайзар ол түскен, тартынчак орли.

«Кинетін пу холзар, түрлөң Чылан хырына тигірдең Ылачын түскен, көксі чарых, чүтлері сылык ла хан...

«Кизек табыснаң чирээр ол түзіп, күс читпес тарыныста көксінең сабын турған хатыг тастарга...

«Чылан хорых парған, табыраанча хыя чылған, че түрчеден сизынген, чуртирга пу хуха көп тее халбийдыр...

«Чыл парған ол чағын палыглыг хуссар, анаң сыылаан, аның харахтарыңкяр көре:

«— Олерге чөзсің ме?

«— Я, ол парим! — нандырган Ылачын, улуг тыныбыкып. — Мин манат чуртап алдым!.. Мин ырыс піліп алдым!.. Мин махачы харбасхам!.. Мин тигірни көргем!.. Син аны іди чағында көр полбасым!.. Эх, парасханах!

— «Нимедір зе — тигір? — ээн-хоол ла орын!.. Хайди анда мин чыл чөрем? Мағаа мында даа чаксы!.. чылыг, сыхтыг даа!

«Іди Чылан нандыр пирген пос көннліг хуха, анаң істінде күлүн салған аның тимер-улаарганыңа.

«Позының алынча сағын салған: «Учух алай ба чыл чөр, тоозылары олох пір: прайзы чирге чадар, прай ниме тобырах полар...».

«Че махачы Ылачын, кинет-

тін сілігініп, көмес көдірін килген, анаң хол істінээр харахсыныбыкып.

«Порас тастар өтіре суглар сызыхтаан, харасхы холда тынарға аар полған, чызаан чыс тартылған.

«Анчада Ылачын өзелістіг ағырсыныснаң, парчан күзін чыгып атып, хысхырган:

— «О, пазох пірее дее хаги өбрлеп алчаң ползам тигірээр!.. Ыырчыны хыза тударчыктын... көксім палыгларына... андада ол минің ханыма пурдух парарчык!.. О, харбазыг ырызы!

«Чылан сағын салған: «Тигірде сынаң даа чуртирга истіг одыр, Ылачын ағаа піди өстепчеткенде!..».

«Анаң ол чөп пирген пос көннліг хуха: «А син чыкым хаяның хырынзар чылып ал, аннаң төбін-атых. Арса, ханаттарың сині көдіріп, түрче дее чуртап аларзың поэзының кинде».

«Ылачын хыймыри түскен, анаң, погда табыс сытарып, хая хыринзар чөр сыххал, ол тасха тырғаттарың тайлыктырып ала.

«Чидып алғаң ол, анаң, ханаттарың чазым, толдыра көксінең тыгып, харахтары ла чылтыри түзіп — төбін чыл чөрбіскен.

«Анаң ол, тас ла чили, хаяларча чылып, табырах андарылған, ханаттарың сындыра, чүтлерің чдіре...

«Чулдың салғагы аны хаап алған, хаяның чуубыкып, анаң көбіннең сүргеп, талайзар ал чөрбіскен.

«Талай салғаттары чобагыл орласнаң тастарга сабылғаннар... Олген хустың сөбі көрүнмин чіт парыбыкып талай чалбагында...».

II.

«Түрліп чадып, Чылан ұр сағынған хустың өлімненер, тигірээр талазиннар.

«Ырыстанар сағыснаң хақан даа хыгырчатқан ыраххы тигірээр Чылан харахсынған.

«— Ниме анда ол көр тапхан, өлген Ылачын, пу түбихыри чох ээн-хоол ла чирде? Нимее ол осхастар, ол парып, сайбатчалар кізінің көнін ти-

гирээр учугарға хынатханына-рынаң? Ниме анда олар оңарып алча? Анзын за мин дее піліп аларчыктын, тигірээр ұр нимеске дее учуг пар килзем.

«Чоохтаан — ит салған. Тегілекті түрлі киліп, чоғар ол чачыраан, нискечек хамчы чили, күнге чылтыри түскен.

«Сойлирга төреен ниме — учух полбинча!.. Аны үндүп салып, ол тасха напли түскен, че чоо түс парбаан, хатхырыбыкып...

«— Ана хайда полған хынин тигірээр учугыстың! Ол анда-рылганьда!.. Күлкістіг хустар!.. Чирні піліп, анда пууругым, пөзк тигірээр олар харасчалар, түрнек ээн-хоолында аның чуртас тілетчелер. Анда, тізең, хуруг кии ле. Чарых көп анда, че чыис тее чоғыл, чөлег дее чоғыл тіріг ниме анда. Нимее поғдархирге? Нимее пастазың хомайлирга? Алыг матырланызың на алынаң чабар учун ме, чуртас кирегине пазо чарабаанарың чазырар учун ме? Кулкістіг хустар!.. Че мині пазо оларның чоохтары хаңыртып полбөсі! Мин поэым ам прай пілчем! Мин — тигірни көріп алдым!.. Андар өбрлеем мин, аны синеп атып, андартын андарылған, че угзал парбаам, а уламох поэыма ник киртин партам. Чирге хын пілбееннер чойнаң чуртазың. Мин сынны пілчем. Оларның хыгырына мин киртинмеспын. Чирден төреен ниме — чирнең чуртапчам мин.

«Анаң ол, түрлі киліп, тас устүнде чат салған, поэы поэынаң поғдархи.

«Талай чалтыраан, ибіре чачарых ла, салнахтар чар хазына хазыр сабылғаннар.

«Оларның ала парыс орлазында погда хустанар сарын күзүреен, хаялар тітірескен оларның табызына, тигір халтырасхан ол хазыр сарынға:

«Махачы матырланысха піс саблағ көглөпчөбіс!

«Махачы матырланыс — ала ол чуртас ухаан-күлнн! О матыр Ылачын! Ыырчыдаң харбазында тының пир салдың!.. Че хақан полоа чидер андаг тус — синің ханының ізіг тамчыхтары, сағын на чили, чари түзерлер чуртас харасхызында пазы көп матыр чүректерні поэыды-

ға, чарыхха успас хыныснан көйгөзбизерлер!

«Син бл тее халган пол!.. Че махачыларның, матыр көңилгилерның сарышында син хачан даа тіріг көздім, позыдыға, чарыхха понда хыгырыр польп халарзын!

«Махачы матырланыхса піс көг көгленчебіс!...»

Талайның пүлес чалбағы апамыр чадыр, чарыны салгахтар ла амыр көңил хумзар солчыхтасчалар. Мин тапсабинчам, талай ырағынзар харахсына. Сугда ай сузына күмүс ойыглар көйгөлгелер... Пістің алгайыбыс көблче хайтап сыхты.

Салгахтарның пірсі, ойнап ала, чарга сыгып, ус-пас чох суулап, Рагимнің пазынзар чылып одыр.

— Хайдар нилчези?... Чөр мынган! — андар хол саапча Рагим, аның сөзін истіп, салгах талайзар өандыра чылча.

Рагимнің салгахнаң, тіріг нилменен чили, чоохтасханы магаа күлкүстіг дее, хоргыстыг даа нимес. Ибуре тиксі ниле хайди-да, тіріг ле чили, нилзах, чазыртах көрче. Талайның нилкүмге ле амыр чатханында, күнөрмө ізге ам даа сооғалах тагларзар аның сабылган тынызында көп пазымныг, муғуй күс чазынганы пилдирткен. Хара көк тигірче, алтын чылтыстарнаң доосталып, кізі көңил көбреткеткен, хайдаг-да чазыт ниле ле піліп алгадаг чили, кізі сагызын тадылыг сахсыныснаң сайбагчатхан ухаанчы пічин пазыл парған полған.

Ибуре прай ла ниле сабыхсылча, че сирке витенип сабыхсылча, пилдирбісче, түрчеденөк прай ниле хаймырабызып, чоохтап таа полбас, кізі істі кееркестіг, чөптүг үннернең көглезібіскедег өли. Ол үннер піске тилекейнің пар-чох чазыдын чоохтап пирил, сагызыбысха өнөрдөрып, анад аны, илерчеткен сүне одын чили, үзүрбізіп, кізі көңил пбөк, түбі чох хара көк тигірээр өбрлет парыбызарлар, андартын агаа удур пызынасчатхан чылтыстар ідөк чазыт пилдиртіг, хайхастыг үннернең көглезібізерлер...

Мих. ОДАЕВ тлабестек.

ИЛЬИЧТИҢ ЧАХИИН ТОЛДЫРЫП

*Н. К. Крупскаяның
Хакасиязар ысхан пічигінеңер*

Коммунисттер партиязы паза совет правительствозы хан тузында ікі пазыгда илеен, пістің хакастар осхас, ағылах паза харасхы чоннары чарых чуртас чолына сыгар саларына, оларның хонығын көдіріп, культуразын тилдеріне Илбек Октябрь революциязының пастағы күннерінеңок сыгара улуг хайыг айландырганнар.

Хоных таа, культура даа саринаң сағамғы өнненіске чит парған чүс аймах тилліг совет чоннарының ирткен иліг чыллыг историзында агаа көп көзідимнер пар.

Оларның пірсі — Н. К. Крупскаяның, Хакасиянаң чағын палғалыс тудып, аның өзізіне сыбыра хабатыг пир турғаны полча.

Н. К. Крупская, Сузта Владимир Ильичнең хада ызыгда полып, мындағы орыс таа кресеннернің, «инородецтернің» дее аар чуртазынаң танысхан полған. Киліскен чирде ол аны сагысха кир сал турчан.

Иди ол 20 чыллардох, улуг хазна тоғыстарын даа апарып, маңнанминчатса, Хакасиязар пічик пасхан, культура пүдірин мында хайди парчатханын сурглап. Аның ол пічигін пістің мында чоннаң үзүріп, нандырыг ысханнар.

1929 чылда Москвада «Наа хоныхсар чолларда» тіп журналда «Хакасиядаң пічик» сыххан. Анда пістің чирдегі халых-чарыдыглыг тоғыстың маңнаныстарынаңар, читпестерінеңер, хакас чоының чуртазынаңар чоох

парған. Ол Н. К. Крупскаяның пічигіне ызылган нандырыг полған.

Хакасиядаңар сагысыразын ол удаа көзітчен. 1930 чылда үгредіг книгазынаңар Тиксі Россияның II-чі конференциязында ол чоохтаан: «Мына президиумда Хакасиядаң килген кізі одырча. Мин сизінчем, магаа ол хайдаг чағын кізідір, ызыгда мин Минсуг округында полғабын нога».

Аннаңар ол Москвазар Хакасиядаң парған тоғынчыларнаң, сурығның узыпазына түзіп, чоохтазып, Хакасиядағы алызығларны прай піліп аларға харасчаң. Иди ол 30 чылларда ВЦИК-те Хакас Автоном облазының кізізі полып тоғынчатхан П. И. Тюдешева-Гедыминнең нинче-нинче хати чоохтасхан, совпартшколаны тоосхан И. В. Тинникованаң, Майнагашевнен, Тинниковнаң, Канзычакознаң, 1938 чылда Хакас музейінің тоғынчызы А. С. Орлованаң паза пасхаларынаң даа тоғасхан.

Олох чылларда Н. К. Крупская Хакасиязар пір пүкүлее библиотека паза аалларча ал чөріп кино көзітчен пастағы ла киноаппаратты ысхан. Аныңох сурынызынаң Чон хазин хайраллачаң комиссариат Абаканзар ағырыг кізілерні имнең пастағы электроаппаратты пирген, совет правительствозы, тізең, областытың өөн городында үгретчилер институты пүдіринине ахча сыгарған.

20 чылларның түгенчизин-

1967 чыл, декабрь.

**ААЛ ХЫЗЫНЫҢ ЧОЛЫ
ХАНАС ИСКУССТВОЗЫНЫҢ
ПАЙРАМЫ**

Театр. Улукун кибирли чазал парган. Чен толдыра. Агбандагылар ла нимес. Районнарда, аалларда иялгеннер иледе. Удур-тдир изен-несчелер, улукуннең тисчелер. Я, пуйн тамыгыг кун ханас искуствозында. 25 чыла мыным, алмында пастагызын на искуство киреениң нини нимес чолына кирген Клавдия Семеновна Чаркова — Хакасиядагы драма театрының артисткасы. Ханас хызының ойындагы узун пистин аалаада ла нимес, че Тыва чиринде, Хыргыстарның 66и горады Фрунзеде, Хызылчарда чаксыч пилчелер. Хайдаг даа ойында Клавдия Семеновна арыг чурөөниң чылыг сабызын чоңга чтирча.

РСФСР-ның сабыг артисткасы Клавдия Семеновна Чаркова 50 час толып, театрда 25 чыла тогын салганна чарыдыган улуг чылыгыны Облсполком кнезениң пастагы орынчызы Л. В. Таврин асхан. Искуствода иртен чолын режиссер Эльза Михайловна Кокова чарыт кирген. Чылыг алгыстас обзин, оыйыхтары чтиргеннер партия райкомының хачызы Н. И. Карамашев, филология наумалар кандидады В. Е. Майнашова, музыка тогынчызы Л. Г. Ревин, РСФСР-ның сабыг артисттери А. В. Шварцман пеза А. И. Тедикова, писатель М. Е. Нильчичанов пеза олардаң даа пещалары.

Н. С. Чаркова аныг тогызын пбзэн паалаан улукун арыг чурөөнөң сыххан обстернең арга чонны алыгстаан.

Пезының творчествозында чалтырама пбзиктери аячатханын Клавдия Семеновна Чингиз Айматовтың «1че чазызы» тип ойынында Талганайны ойноп пазех хатап пбзикен.

зер, уламох 30 чылларнын пастагызынзар пистин Чирсуубыста халых чонны пичикке угредер улукун улуг курезиг пасталыбысхан.

Грамота улукун культура тогызы Хакасияда идок алгып турган. Тикси аалларда ликбезтер тогынган. Угредиг—чарых, угренмеени—харасхы! Халых чонның тилинең пу сөспек туспинчеткен.

Пичик пилбезин чох идер

улукун парчан чонның культура чорими тоозыл парган туста Н. К. Крупская партияның Хакасиядагы обкомына пеза облсполкомга пичикнең айланган.

Пу пичик пистин областьтын партинай архивинен табылган. Сагамгы тусха теере ол пир дее чирде чарыхха сыгарылбаан. Аннаңар пис аны мында толдыразынаң пирчегис:

«31.1.1939 ч.

Агбан город.

**ВКП(б)-ның Хакас обкомының хачызына
Хакоблсполкомның кнезине**

Аарлыг арғыстар!

Сагам прай Чирсуубысча пичик пилбезин чох идерин тоозар улукун кустенистиг тогыс парча. Социализм Чирсуунда культура чох иргэ хоныхтың пу артхан-халганым артызарга чарабас. Пу киректеңер Бабаев арғыстың телеграмказы полган. Угредиг наркомы Тюркин арғыстың чахин пар, прай пасха даа тогынчыларнын хайи пу кирекке айландырылча.

Хакасияда ам даа 6.650 пичик пилбес кизи саналча, пичик пилбезин чох идер кирек ахсапча: 2 муң чарымча ла кизи грамотаа угредилче.

Культпоход тузында Хакасия пу кирекке көп хайыг салчаң полган. Ол туста мин Хакасияны ситкип харахсычаң полгам, андартын пичиктер алчаңмын, докладтар тыңначаңмын, хакастарнаң палгалыс тутчаңмын. Хакасияда иргэ хоныхтың артхан-халганы хайдаг көп полганын, оларны чох идеринде хайдаг көп сидиктер урунчатханын пилчем. Че идок пилчем, хайди хакастар Ленинниң чахин хачан даа хыйыстырбасхатың хынганнарын, хайди олар аныг пу даа хумартхы чахин-пичик пилбезин табырагымча чох идибизерин—чуртасха кирерге сымдах харасханнарын.

Нога за амды мындаг соона халыс?

Улуг сурыныснаң айланчам — пу киректе кустенибизичер, аал советтерине пеза ромоларга миниг пу пичигимнеңер искир пиричер. Хомзыныстыг полар, сынап Хакасия культура улукун кирсизде прайзының соона чат халза.

Изиг чолабитнең —

**РСФСР-ның угредиг
наркомының орынчызы Н. К. КРУПСКАЯ.»**

Мындаг оңарылыстыг пазылган пичиктиң ибире узун чоох таа немезин апарар за. Хол салганы даа, конизинен айланганы даа-обн не Надежда Константиновнаның хылыгы.

Халганчызында пазох хатап хыгыр саларың килче аарлыг чуректең сыххан пу обстерни: «...пилчем, хайди хакастар Ленинниң чахин хачан даа хыйыстырбасхатың хынчатханнарын...»

**В. АСОЧАКОВ, ХакНИИЯЛИ-ниң история пбзигиниң уетагчызы.
М. ЧЕБОДАЕВ, Совет писательлери Союзының член.**

НАНЦЫЛАР

Сүзүгөн А. Пакачкова

Чоох

Полит хончыгылар пастыр килген.

— Пис көрсөкөбүс я, сват, соор тимнеп турзың, ну кизиниң ол түсте дее чогул.

— Э-э, ит көрчөм, арса, тузазы даа пол парар. От тоозылган, хой хадарчаң теелім икүе күннең, аннаңар тохлатчам.

— Мияниң тандүрүгөк сыхчаам, хаңаам хахсап парир, аны тыгытхладым. Сияниң, арса, теес пага чарир эмек пар?

— Теедиги пулуны көрдөк.— Полит эметти таап алды, Камитти ирт нарирып, кирек тее чох ние чилеп искирче:

— Көкөтейнен тоғастым, Тббээр чөртүр.

— Э-э, ние айт килтир.

— Палых адам даа көп тидир анда, ая чалбагыңча хооралар хармахха хаптырча одырлар. Сбзирбе полза, сапчактаң тарткада, тип парча. Хайдар-хайдар сими хооралар одыр.

— Изе хоора татхынныг ноза. Сбзирбенең нога хайырбинча полуаңнар за.

— Чогул ба хайдаг андаг нимелери.

— Э-э,—мысхыр салча Камит, нозы соор агазын долотонаң үтенче. Ние-де чоохтанарга ит парир, Полит, парыбысханын хабын салып, пазох масхачаан тохлатча, че долотозын чаза саап сыххан.

— Тпок, хайди пол пардым,—перинче поэна,—нога тамкы даа тартарга тохтабады.

Камит, алнындагы похсахты хахтабызып, Полит свадынзар пастыр сыххан. Чолами тамкы тамысча, че Полит ноога ла чиккенде, ызы пурли түети.

— Хай туессар охас анаң ол палых?

— Тббниң Пазан азырыгын илче поларзың?— Камит бирген папиросты тамысча Полит.

— Я.

— Аның пилтиринең индире типче

— Э-э.

— Пок, Камит сват, сияниң сбзирбеңнең парза,

адам даа палых хырарых. Одырзаң, нога маңзырабыстың?

— Соорны пүүн тоос салбаанда.

Полит, папирозын сыыхтас аразынзар илтеп түзүрүп, палты төкпезинең чирге нари пазыбысхан. Анаң палтызын торспахха хази сабызып, Камитсер пастырча. Ол андар ние парчатхалын илнмеен, че андар парбаанда, паза тыстанып одыр полбаадаг илдирген.

— Тпок, ардат салдым.

— Нога?

— Пасха чирден үтебистирбин.— Камит нанча ит париган соор агазын көзиткен. Полит аны соорга илтеп сал көргөн. Килиспинчеткенде алнын соорзар илтеп көрди. Ойда таста, түндере сал, свады харысча саба узан салтыр.

— Полбас аны, палыхтап парач.— Камит узанчан нимелерин аар-пеер пытыр-патыр иткен, соор агазы олын тоорчаңзар учугыбысхан.

— Чарир ние,—теен Полит,—иди полза, тимнеп кирек, тип, Полит ибинер пастыра халган.

Камит палыхтап парары килбиссе, маңзырааның палыхтаң кил-азагын хайдар сууханын чыплала ундубыздыр. Аннаңар ибге хыран чаа кирген охас, ай поран пол халадыр. Пире ние таппи халза, прайзын азах үстүне көдирче.

— Презен курткам хайда?—тураа толдыра күлбөөн пабалары. Кичилери албинаң көк сырлыг суудук аза тартханнар, андартын торгы көгенектер палыңнаспинаң полга чайыла түскөн.

— Презен—ол көк я, абан.

— Чох, мин пилчөм: ол—хара.

— Презен, ол презен полуаң,—үгреткен пабалары.

— Ая, хайди анда полар,—тысча оларны улутлары, төпдеги тураа кир килп.

— Эш, мишини, полызарын алып тыс чөр,—көксөбискен аны пабалары.

— Ай, миниң чиги хызычаатарым. Хызым, хызым хыс кизи, хызыма киле чүс кизи, ы-ы,—иркелеткөбиссе, нозы суудук кистинең хайдаг-ла чысхыгы тбб сүбүректер сыгарглан. Хара хоосха андартын сыгох салган.

— Тпок, хара айназы мындох.

Че презен куртка сенекте изер алтынаң табыл парган. Прай табылган нимелерни сенекте үгөнөп. Камит кизерин кискен, халганын хаңча суухлаглан.

Ипчили чайгы ибде агаа азах тимненче. Салыг-лаан хой иди, яблах, чарба, хаях, халас—прайзы хапчыхтыг алай газетнең ораан чарым хаңча пол парган.

— У-у, мынчаны хайдар.—чалсып парган Камит.

— Че, халза нандыра айланмас па за, поэын артынмасың,—көксөдбискен ипчилине. Камит хой ха-

дарчаң адайларыңаң хада резина сапогыт Полит свадынзар халбых-хулбых пола халган.

Политтің прай нимезі орнында, че угаа чазаң кизи. Сапогтарын үсче хатап истендіре кискен, кискен саанаң сыйбап салча: нап-наа, узун түрейліг палыхтауаң сапогтар. Камит тураа кіргенде, ол тонан салгап, турах түскен.

— Писке Камит Иванович,— Полит свадынзар тың кирек нимеденер айланза іди хаазналыдыр,— палатка алыбох алар полган.

Полит пызыг, итпел сағынчаң, андагох хылыхтыг кизи, Камит, тізең, ай-лораан арах таа полза, пазымның паза чапчан, аннаңар олар тың киличендер. О-кизи алызып сват полбааннар. Оларның аразында пір сват пар польп, сват иле чағыннас парғаннар. Итсе, Камиттің хыстар, Политтің алты оол. Арса, сынап таа туғаннас парарлар, че сағам за анзы сағыста даа чот полган.

Палатканы ноға албауаң, угаа чарир ниме, ікі кізе чот ле, хайда хынзаң, анда тургыс, отах ит чөреге кирек чоғыл.

Ноо даа кизиң пірее сабылчатхан нимезі пар: хайзы аңнапча, хайзы книгаларзар айланча, хайзы аал аразында пахпыр чазарга күс поладыр.

Камиттің чүгүркеннен ибіре аалларда сабланчатхан чылтың хара түктіг тай ат. Ол пылтыр ла чарыста чүгүрпін пастаан. Илееле аттан асхан. Политтің хара ялы, тізең, чарыга салбаан, че улуг чорыхчыл ат. Нинче аны чортарга сал тидірлер, че Полит ол тусту хураган на тиңчитчеткен пол парадыр. Сынында, тізең, атты аяпча: чарыстарда ат таа йл халадыр. Кизиңнең чапчаңа сабланчатхан маллар. Аннаңар Политнең Камит хончыхтар хомай тиріг тудар чоғыллар. Хайзының даа холанаң паза күмүснен урган, чачахтыг тиріглер пар.

Кузбасе лагынаң корабы кизиңең харалтхан тараңтасха чылтың хара аттарын чазаан тирігдіг килібіскенде, аттары чалтырас ла турыбысханнар, хулахтарын итселдіре тудып, учуғарга итчеткен ниме чилі іділісчелер, хыныг чорых поларга итчеткенін сижбіскеннер.

Эалері аттарын тикке ле чазабааннар. Олар чарыста утхан аалдарыларын иртіне парарлар. Хайди сабланган атты хомай тирігнен төбін түзірчөң.

— Пок, аалга тимненбіскеннер бе пу нимелер,— чапсаан Камиттің ипчизи Ксей.

— Э-э, соохха тооп парзабыс чылынчаң ниме,— удур-төмөр сизінізіп көрбіскеннер ікі сват.

— Ксей, үс салковай ағыл,— кизе тогыр нымзанган Камит.

— Полбас, пісті хада апарзаңар полар үс салковай,— удуурласхан Ксей.

— Че, че, табырах.

— Син дее пірее ниме сағынган ползан, Марин,— нымзанган ипчизин Полит.

Прай нимелері тарантасха салыл парды, амды тибірирге тимде дее оскас.

— Палатка чи,— хысхырған Политтің улуг оолгы Коля.

— Аны ундуп парирбыс, сват, газ-плита алып алган ползабыс чарирохчы.

— Чох, палты ла парда, хайзы даа кирек чоғыл.

Хайди полза поза пағларын өргеннең азырыбысханнар, аттар албинаң өктемненіп чортысха кірче.

Ипчилер ирлері пыс пастабысхан пугдай аразынча иртчеткен чолча харах узынаң чіткенче үдес турғаннар.

— Палыхтары полар ба за, иледіктен не парилар.

— Олар даа хайдар парзын, хыстың-чайның хойда ла, пуурыхханнарын даа час килгейлер. — теен Ксей.

Олар өктем аттарына хачан даа хамчы тертер чоғыллар. Полит позазын пос арах салыбысхан. Хара аттар, мойныларын сөб тудып, азахтарын, чүсчөткен чили, ырах тастап парчалар, оларның чазаан тиріглері харалтхан тарантасхаң хада күнге чалтырасча. Пуурыгы итглер күргеннерде усхунып пуларны жүр халчан ползалар, таңнабаали таңирчыхтар. Сағам даа, хайдаң даа сизіг «Волгалыг» кизи пу, өкерсініп. Сизіг чазаан аттыг хаңаада ойда одырыбысхан чабаннарны көрзе, позы сырлап салган теглектіг тәмір хаарчакта одырчатхан чили підідір!

Чабаннар Төбдегі аалларын, учухан чили. ирткеннер. Ылырсыда ла магазин хырында тохти түскеннер.

Иир сабылыбысхан, че күн ам даа өтіг чарытча. Тайгаа килерлерінен, сөрбін арах сыхтыг кии хорыч хаялыг Тогыр тағартын сабыл пастапча. Күскеркі тайгада хаахтан салчатхан кеергеннең паза койтік саасхан харлыххан үннен саахти түсчөткеннең паслазы сымзырых. Чол палгастыг, чадыхтар ибіре алай суғлыг чилеңче чохтапча.

Аттар пазытнаң парғаннар.

Пір парбах чооң тіген ирт парызанда, тини сагбалаң парган. Мылтых пар, хайди хуруг иртчен.

— Тини иди татхынныг, сват,— чөпсерген Полит.

— Мүні мағат.

— Ам ол симиі тее полар.— Аттарын хыя тургыс салып, ол тігені ибір чөріп, тини харап сылдылар.

— Хайдах, Камит Иванович, мылтыгың пеер суна ирдек, мин аны харахха алдым. — Полит, торбастыг тылога чадып алып, мылтыгын тіген пазынзар улап сыххан.

— Чох, піди киличенче, кыстадағы ла хоос чили одырча.

— Атсаң, — ачырғанган Камит.

— Пүкүле көрінче, идіне троп хаап парза, мінде тар тадыр.

— Тиниң чөрібізер.

— Хайдар парчаң ол ухтаң озып. Ам піди киличестіре полар. — Полит, мылтыгын хазың төзіне чөлеп, атарга улап салып, сурған:

— Сегее, Камит Иванович, тини көрінче бе?

— Чох.

— Көрзе, мыннаң харағастары, нымырт ла чили, харалысча, хулағастарын чикчем сиртейт салтыр.

— Ма, мылтых, Камит Иванович, атсаң.

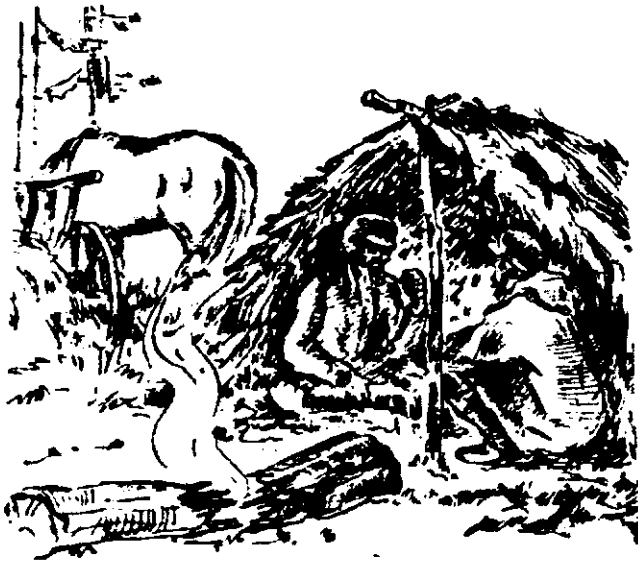
— Чох, син...

— Эне хыймырабысты, чазынча.

— Че, паргай ар. Ойладаң.

— Чөрчөткөй, ол парғаннаң мылтых табызына аттар хуйызар.

Пазан илтүріндегі ікі хазың төзінде тохтабысханнар. Кидертін күгүртнең сатыраан хазыр наңмырлыг хара пурут пеер түлеп парып читкен, саях наңмыр майың тоелап парган.

Хоостаан Р. Аманьин.

Полигтнң наа сапогында, ширее-ширее ле тамчыктар харалысхан. Камиттнң презен куртказында, тизен, накмыр тыгдырааны даа илдірбеді.

Ат тохтаандох, Камит сөзірбее чапсыныбысхан. Полит, тізең, хаңазын ахсына ызырынып, сағалын-зар көк ыс поэты чөрче, аттар саяпча.

— Тестігі хуруғ тігенні хоныхха тоор килгедег, сват.

Ол пеер палыхтырға даа килгенге төбй нимес, тайғаа ла читкенде паза пір дее ниме киректебинчеткен.

— Чох, сөзірбе тарт юбрең, нирзер палых сыған.

Камит, сөзірбемі иңнине арти тастап, сугзар саба чөре халған. Полит, Камиттең талазып хақан даа ас полбаан кізі, аттарын палған салып, анықох соонча чайханча.

Сөзірбее таяхтар таап, килістіре палғап, нинк-тендіре тованғаннарынча суг юбреледе хозылчатханың сиңи салғаннар. Че пуларның тохтачаң ондайлары чогыл.

Ы-татай, тайға суу хыйтлама соох, хаарған чіли, ачыда чалғапча. Кірібістілер.

Төбнй кизек күйрелері. Полит хорлақны иртп, күмреге көксінче чыпши халды. «Ок», — тин түсті!

— Айлан,—хысхырған Камит. Мағат сығар килгеннер, сөзірбе ортазы палыхтаң толғалыза түскен.

— Тут,—таға яңыландыра хысхырған Камит. По-зы андар хоосхаданох чапчаң атыхты. Көгемзік хызыл хооралар.

— Эк, хайдаг чайзакнар,—махтапча Полит. Көң-нілері албинаң кодіріл парды. Полит, сөзірбе алында чөрчеткен кізі, пазох чыпши халды, амды мойнынча.

«Пот-пот, іди палых полар»,—сағынған Камит. Че мағат ла сығарып одырғанда, сөзірбе ортызынаң ниме-де хаап парған. Хычаланыстыр мағат чир, че хай-ди идер ае... Полит хорлақны иртөк, суг үстүнде хал-ғалхан сыххан. Хайди-да полғанда, сағбазы чох чіде халған, пазына салған слепезі, өртек чіли, абыдыл парча. Анчада поғрабиннаң суг алтынаң сыға салды.

— Таяхха сірен,—хысхырарға маңнанған Камит, че поэ суг алтынзарох чайыла халған. «Хооралар урун парды полар»,—сағына тартча ол. «Сват!»—хысхыр-ғанын жскен ол суг алтынаң ма алай сыхчатхан арада, че Политтнң суг үстүнде сағбазы даа чоғыл.

— Сват, хайдазың,—чочынып хысхырған ол,—сөзірбең таста.

Поэ за чүзеріне ізенче, че сөзірбее ораттырыбы-зарынаң хорығып, саар холнаң суг чоғар тартынча.. Полит свады суг алтынаң сых килп тастынзар чүсче. Камит нинче дее чүзе тартынза, пір дее чылбаан, сөзірбемі хаап парған осхас, чох, сынап хаап партыр: суг алтынзарох хада тарт сыхты. Таяхты посхынды-рыбызып, тастынзарох чүс сыххан.

Тал аразында Полит тооп, тітірес тур, саарсых азағы чалаас.

— Өдігің хайда?

— Т-т-тігде,—күйрезер көзіткен ол,—р-р-резин-ге сапог п-п-рос...

— Тпок, пөрігің чи?

— Т-т-та,—өдіктіг азағын суға кире пазып и-діре харахсынча.

— Э, ол ах париган, амох.

Камит аны пір артасха чит париганын узун сыр-ғайнаң ілдіріл алған.

Хаңаа хыринда кип-азахтарын алыстырғаннар. Политтнң иді аппағас, чылбыраң, че пудында, тали тартырған осхас, улур сорып сала көгерің арах кө-рінче. Камиттнң иді, тізең, хара-күрең. Хара ниме «кірленчік нимес» тіпчелер. Ідбк аның чылбырама көрінген. Че Полит свадының напында ух сапхан сүте сорып ілерчеткенің юбр тапхан паза учазындағы иді, ходыра тартыл шарырып, тохтап парғанга төбй.

— Син дее немеске м-м-мағат сыйлаттырзың, сват.

— Мынзы Днепрде,—напын көзіткен,—учамда-ғызы Кневтнң аархы хыринаң. Ам даа учамда тимір толдыра. Синде дее парох па, таң.

— Тооп парарбыс нехе, сват.—Ікізінең түктіг ыс-тан кизе тартханнар.

— Пүүңгізінең хада салар полза чи, я,—хатхыла-ры килібісті. Камит кідіретче, Полит, тізең, ахсын пүре тулынып, оғыранған чіли, күлүрпече.

Түрчедең хазың төзінертің көк ыс толғап ала хазыңнар пазынзар тартынған. Ырах нимес тузахтағы хара аттар нысхырызып ала, тайға одына патыл чөргеннер. Түрче палты тохлаан соонда, отағас пүт парған, одыңнар үлгеннер. Көгленчеткен от харасхы нирге судатырыбысхан, хости ағастарны сепрестеде чарытчатхан.

Отахсартын сөрөн тан нақмыр сууна тазып хазыр суулапчатхан сугзар палых чызын тартхан. Камит тикке ле палыхтар ах парыбыстылар тіп хорыххан, прайзы пүдүн халтыр.

Амды ікөлең сыйлазып одырчалар. Итке, чылыг сиире ойлаанда, улур чоохха түсчелер.

— Мин пірсінде юместең не тини пол парбаам. Ол хырых үс чылда чайғызын полған. Мини пір оол-наң хада разведкее ыстылар,—Полит, кірбее сағалын сыйбап ала, чоғын настанча. Аның пүгүр арах пурны ізерге тут салған чірчезер пахлапчатханга төбй. Камит-ти, тізең, бөре андыпчатхан осхас, хасхайта.

Че алыбызаң,—тіпче Камит, чірчезін көдіріп.

КУЛЬТУРА ХАБАРЛАРЫ

10 МУҢ ТОҒАЗЫҢ

«СОВЕТСКАЯ ХАКАСИЯ»
ГАЗЕТАНЫ ААРЛААНЫ

Декабрь 1930 чыл. Хакас тилинең үзінчү чылы сыхчатхан «Хызыл аал-ның» пичезі төрүпчө. Адалча өл «Советская Хакасия» тип, иблеңе минн. Орыс тилинең удаа сыхчатхан газета маңат чөл ирткен. Тоҕызы нбрүндире. Он муң хати тоғасхан ол хыгырыгычыларның, он муң хати хыныг хабарлар сыйлаан, аймах сурыглар тургысхан, читпестерни іле көзүдүп, түзедерине польсхан.

Областьтағы драма театрында «Советская Хакасия» газетаның 10 муң номері сыхханына хоостыра улуг чымылыг ирткен.

Донладты редактор И. П. Говорченко иткен. Алгыстастар көп иргениер. КПСС обкомынаң паза обкомполномнаң, «Правда», «Известия» газеталардаң, СССР-ның журналисттер Союзынаң, партия районнарынаң, райисполкомнардаң, совхозтардаң, колхозтардаң, аймах организациялардаң.

РСФСР-ның Верховной Советінің Президиумы «Советская Хакасия» газетаны 10 муң номері сыхханына хоостыра Аарластыг пічинкең сыйлаан.

ПАРАСКО УУЦА

Аалда төрөсөн хызычаах пазыгычыларның күрөзіге хозылча. Хан улгузыне тогыр хазыр харбазыгларда араласча, хариб дее, ызыглар даа туртухтыр-бинча. Революция чалынында тыып, тапталча махачы күресчүнің омазы.

Түбүн пирчеткен чоох совет улгузын тургызар Учун хатыг чаалазыгларда иреннернең тин араласхан хакас итчөсө, амды Параско ууцаа, аның угаа телиг, хайхастыг чуртазына чарыдылча.

ЧООХ АЛНЫ

Мин частан таа пардым. Ирткен чолым, чуртым узун парыбысхан чили пүлдүрчө. Палам палалары беклетчеткенде, алныңзар харахсынзам, күн чарин ырах таа халбаан осхөс. Иди пүлдүрөдүр бе там хоньхатагы ізіг тусты иртүр парман улусха. Че пар минин пүр нанчым. Ол миннен 30 часха улуг, ічем полар кизі. Агаа ла тоғас парзан, олганга айлан парадрбын. Хайдаг анын хоньхха көрүзі! Чуртирга, чуртирга! Чуртирга күрөзігде, амгы күнге

харыг полватхан прай минені ал тастирга. Угаа чүтүг иней. Характары ойналча, чүрөсөнің ізги чылыгча. Партия киреене сынчыгы, чонга парсазы молет осхас итик, чалының от осхас ізіг. Хыныча ол чуртасха. Коммунизм чыргалына чидерге сагынам тыгче.

Немдир зе ол. Хыгырыгычы сиджосоннин сисче полар. Мин Тюдешева Парасковья Иннокентьевнадаңар чоох аларчам, Октябрь революциязының, гражданская чваның саблыг чаачызы — күресчүзіненер, хакас чирин биздер Учун көп күс хоратхан Параско ууцадаңар.

Ісчелер. Камиттиң тамагындагы тохчах сепирте атыхча, Политти, тізең, ағырин чыл чөрчө.

— Че неместерзер алдыра хараагызын чыла халдыбыс. Күртүктіңин парбах дуб агас алтын хазып чадырбыс. Писке прай мине көрерге, санирга кирек. Чох, піс чолдаң най ла оортахпыс. Амды, теестезіп, дубтың үстүне сыгып, одырчабыс. Минин читкенде, одырбын. Чахсы санга аларга. Көрөм, танктар пурпар ла. Хосханах, пістең ырах мине ле тохтагалапчалар, люмтарын азып сыхчатханнары көрүнчө. «Че, — сагынчам, — Полит, тігі чирің пу дубтаң насталчаттыр». Анчада хурут агастар узур чөре халдылар, кинетін минені-де сүр чөрлер, агаснаң кил сымалапчалар. Минзер алдыра аах-уух полып одырлар. Көрөм, тини, дубох агасха сыгара ойнап, анда пөгүбісті, паягох осхас хызыл парасхан.

— Ам ікі тинн пол парды, — тыстаминча Камит, кидіреткен аразында.

— Я, амды ол үс солдат паза пүр хызыл хром комбинезонның кизі тинини көр салып, хатхырызын, кистестелер. Офицер, пистолет сыгар киліп, атча, теерт полбин автомат тыдыратча. Тини одырчатхан салазынаң хада чирзер салбахти халган. Мин автомадымы оларзар улап салган одырбын.

— Итсе, тын даа чоғын я, хи-хи.

— Я, Апаң пістіңверзер айлан киліп чоохтаанымда, ооллар зорестелер. Мини «тинн» тип адап алганнар. Аргызымны тискер азах тічеңнер.

— Апаң чи мине чараптырар ба?

— Иртенгізіңде. Чох, ікі күн пазынаң, ол чир тозынаң на пудгал турыбысхан. «Тиннең» «Тискер азахтың» көксілерінде орденнер чалтыраза түскеннер.

— Апаңар паягы тинн тіріг халды полар чоғын ба за, хи-хи.

ОЛҒАН ТУЗЫ

Аал азаа. Окіс турча чалғыс ибічек. Харын көзенек күн чариниң иб істіне кирбинче. Күнөрте бе, орты хараа ба — пүрүңк! ле. Ипчилер ле хайынысчатхан осхас. Сыбырас, чоохтас. Пирсиниң не бстееңи тураа толча. Кинетін нискечек табыс истіле түсті. Прайзы нийик тынча — Марфа, Марфа! Мына палацах! Ю, халах. Хызыцах, хызыцах! Іце парасхан, агырыға сыданмин, палацаан даа көр полбинча. Сала ла истілче бстері: Иннокентий оолны сагаан... Че паза хайди идерзиң, худай пирче паланы, хызыцах таа кізбк, бзер — истілче табыстар.

Ибде кізі хозылға, часка, бриніс тидірлер. Мында пичел: пайларда мал хадарчатхан, поэның даа харына чадап ла сыданчатхан кізее пала ззырири оой нимес. Ипчизи, кічиг палалыг, пастагы арада тоғын полбазох. Хайди чуртацаң, хайди бсир парчан істінең сыххан ирнечекті, паардаң сыххан палацахты?

Ур сағысха түскеннер ирелчилер минче хараа тоозылған ондай талханча. Пашутка күлөрге читкелектбк, іцезі ле тыып парғаңда, Иннокентий чолға сыварға тимненібіскен. Анзасар, алтын чуурга, кем пилер, хыжа миниң дее үстүнде чарых чылтыс сыгар, теен ир кізі. Пир-лди чыл тоғынарға, а анан, ахча таап, ибзер, семьяга айланарға. Марфа харыг полбаан.

Пар кыл, мында нимее чарап полбаспыс, чағын туған чоғыл, Табат пайларына нинче дее тир агыс, низер киптең, чир азых-түлүктен хызыларбыс.

Марфаа даа халар ондай чох полған. Иршиң соонадох, ур дее полбаанда, палацаан кірліг истрерге сбргең алып, хабыцахха кип-азаан тыктап, чолға чазаг сыгыбысхан. Чолы Асхыссар ағылған. Килібіскен пичелеринзер. Хада сыххан, паарсазып бскен пичелері тастабааннар, иблеріне миріп, чуртат сыхханнар.

Чыл чылысча, ай алысча. Хызыцах азахха кірче, ойлап чбрче. Іцезі пичелеринен хада Суховский абыстың ибін арыглапча, кип чуупча, тамах пызырча. Пашуткаа төрт час толар түстө, іцезі кинетін халсап, чадыга кір парған паза тур полбаан. Алтын чуған пабазы хуруг айланган, хараа хомайланып, көр полбиныбысхан. Паша пазох төреен аалынзар айланча, пабазының ыраххы туаннарында чуртапча. Иңи-чарны чазыг даа полза, пайлар ибінде пала алча, майыхча кічиг кізі час ас парған олғанты көдіріп. Кем айир бкіс хызыцахты, кем пилерге хынар аның істіңдегі хомзынзызы.

— Марфа! Марфа! Пилчем мин аны, — хысхырча иб ээзінің стол нистінде арага ізіп одырчатхан пир кізі. Күстіг ипчи полған. Хайдаг даа тоғысха сыдацаң. Пу пала алчатхан хызыцах Марфани тіпчезер бе. Іцезін көктир, тоғысха күс по-

лар. Аларчыкпын мин аны ибимзер... Осирем. Чир ние миниң чидер.

Паша абыс ибінде. Пуун абыс ипчизи аны таң чараалахтох усхурған. Кичиг кізі узирға тартыпча, кичее угаа майыххан, эен чазы осхас алгым тураларның польн хумнаң чыс көр! Удуғ даа кізі чоо тирлепче, Пашутка, хайди даа майыхса, холтанмас, күлдиң не чбрер. Кичее иб ээзі, чыхсы кізі чили пилдірген, паарсапчатхан осхас бкіс хызыцахха, үгренерге чбреран теен. Иб ээзі ипчиңиң не чыхыларын чыхсы толдыр турзаң, школаа поэыдарбыс.

Школа! Пашутканың пазынаң сыхшинча ол бсб. Тузынде көрче, хайди чыртыл парған көбегегиин тагырал, ап-арыг иде чууп, хурудып алар, анан іцезінің иргі маймаан низіп, тасхар сыгар. Прайзы агаа хайча, мына Паша үгренерге парча тирлер. Ол сағыс істі-паарын көбретче, узуп таа полбинча. Сағысха түзіп, харах нууп чатчатханда, хазыр табыс яңылана түсті.

— Парасковья, син ам даа узупчазың ма. Тур, ээринчек айна, сугаа пар, он азыгча көнек тазы. Пуун мылча одынарзын.

Паша тадылыг сағыстарын ундупча, кинетін тура хонча, томанча, ікі аар көнек тудыма, тасхар сыгара чүгүрче. Көрчелер, хайди он часха даа читтеен хызыцах толдыра сусхан ікі көнекті иннеске арта Асхыстан маңзытта ағылча. Тазыпча узун паза чоон сабааннар азыхтыра

— Анзы поларох. Син, сват, кізее чоохтаба, хатхырызларлар.

— Че-е, аны чоохтап чбрем ме зе.

— Ол миниң хада разведкаа чбрген оол, Коля Аксенов, Хызылчарда чуртапча, сват.

— Ам минни ис.

Аннаң андар ікі сваттың чооғы узах парыбысхан. Чир чалбахты тооза ибiriп, Узүргеннер. Чалынның чолларын сағысха кирип, көк тайганың арыг, амыр кизизінең тынып, хабарлас турадырлар. Харахтары, алыптарни ла чили, чалтырасхан. Полит төзеніп одыр салган сарсых сапогы, ээзі холын пулгаан сай хада хыймыралпача.

Орты хараа ирткен туста ла пуларның табыстары

тымылган. Иртенгиңде, сугда ілин парған сөзірбені ағаснаң пулгал тапааннар.

Хостаан аттыг сваттар, палыхтал чбріп, ингеннер. Полит узун түрейліг резина сапогы пүүл чадап ла Аябаннаң талхан полған. Амды хайдаң алчаң нимезі полчаң. Ол парғаннаң хатха игетіері чи. Камит ирткен чыл ипчиің сөзірбе пажирға хайди полза ла чөптөп алган, ам пүүл зе унабас, нап-наа сөзірбегин суга ағызыбысты. Ам за Ксей «Э-э» хайди ла хайнир ни.

— Че хайтпас, сват, — теен Полит.

— Я, піске дее бринместер бе зе, — күлінген Камит. Ікі хара ат аалзар алдыра, чил чили, сымылазып, хуюн чили, хоолазып одырлар.

урылганча. Азыранары килче, хыгыртыг чохта, ибзер кирерге тидиниче.

— Паша! — Абыс илчизини табызы. Орн тее парды хызычах. Азыранарга хыгырча полар. Чох, пазох наа чыхыг. Погребсер парарга, сүт, сметен урган кринкелерни санирга. Прайзы пүдүн ме алай бремене ниге алыл парган ма. Сынхыга.

Соох погребте. Хайдаг ла ниге чогул. Сүт-сметеннең пасха тоор салган инек паза хой иди. хаях, нымырха уүлдире, сахар порап салган чистектер, аймах-пасха варенье. У-х! Хол суғып, көп нимес тее сынап көрертик. Хол салаалары постары андар тартылча. Че чарабас. Син сынхытагызың, пичелерің иб ээзіңиз изин туюххан уретче полбазыңнар тып көрерге килгезин. Чарабас бэбгиске мойнадарга. Прай ниге орнында, оғыр кирбеен пүлдирче. Кізі холыг пір дее кринкее теңминдир.

Турча пбзк нимес, че сылагай хазың охас сынның хызычах иртіре симірген сосха мойынның чоон илчизин алыңда. Хыртыхса пызыңнапчатхан хараха удур көр полбин мбнек ле ағырийн икпирче: прай ниге пүдүн...

— Чойланма, пазох улуг пичелеріңе турысчазың, — хыкхырча иб ээзі, — Урет парирлар харғаннар пісті, тут полбин на парирбыс. Тандох прайзыңарны сыгара сүрербин.

Хараана час сыңмин, нағынча ахча ачыг сууцах. Сүрбеске сурыңча, улам күстеніп тоғынарбын, чажсы көрербин пичелеріңни, пір дее чазырбаспын тілче хызычах.

Ирпк чохта ла алданарга кирек. Истінде пасха сағыстар. Уреніп аларчых. Пичкчл кизее нник полар, піди илебесчк, пасха чирзер дее парыбызарчых, чажсы кізілер пар ла полар.

Илеп ала, хайдаг даа пазыңны сыди, Паша школаа чбрче, хыгырарга, сан санирга, пичк بازارга күстөңче. Аның ббрезі Агаша Чугунекова (соонаң саблыг угретчі Агафья Нинитична Потемкина) польсча. Пірее ха-

да чымылс парзалар, хайдаг ла киректі узурбестер. Че хачан даа пір сагыс чобатча: хайди хазыр эелерден поэым алчаң, пасха аалларда, городгарда чох чоос палалары, чалчы төлі підибк ирееленче бе, пірее чирде маллары чох, иблері тар чон истіг чуртапча ба?

УЛУГ ЧОЛ ПАЗЫ

Пірсінде Паша түс көрді. Чарых күн. Ибіре чахаяктар. Паша чазан салтыр, Прайзы аны алгысталча. Угрнерге парчазың, угаа ырыстыгың тіпчелер ббзелері. Тадмыг түснөң харбас париган туста усхун чбрбискен. Кбрзе, таң наа ла сбгилче. Чурых-чарых органы чирге түс партыр. Азах-холлары тооп, тура хонды. Тус! Тус! Хачан полза пірее дее хати сынга турчаң ползаң!

Паша хызычах сынап таа угаа часоналыг полтыр. Пірсінде Асхыс хазыңар суға парчатханда, аның чолын тулги хостаан ат көлгүлг ханаа турыбысхан. Тарантастаң ортылабысхан сліг омалыг кбзі сыгара сөтпрп, сурча:

— Хызычах, пілчезер бе сірер абыс Суховскийның чуртын?

«Сіреп!» Пастагызын на іди паарсап паза улуглап адаан сбсті истіпче.

— Пілбин зе, — нандырча Паша. — Мин абыста тоғынчам.

Иди танысхан пастагызын Минсуғдаң илген хан улгузіне ыстырган имчден. Ол таныс Тюдешеваның чуртын арығли алыстыр салган. Откын, прай ниге чапчаң хызычах аалчының көңіне кирген. Минсуғзар ол туста хан улгузі чон часказы үчүн турьсчатханнарны ызыга сүрчен. Мында иң пастагызын ыраххы аалда төреен хызычаң чийк тынча, чылыг көрісті сынапча. Хайди-да аны пір дее пасхачылабинчалар. Ибіре орыстар, паарсалчалар, гимназиялар угренерге чбргисчелер. Ай-күн ирткенін сизиниче,

школадаң ибзер айланза, улуглар хоза угретчелер. Гимназияда пірее чүрек ачыгчатхан ниге мені табырах ундул салча, хазыр чил-пораан ияңче дее полза, аяс күн чылын на пірзе, калтырас-тігірес ундул парадыр ноза. Торгы киттіг, харах чалтанчатхан чылтырах ботинкалыг пайларның хыстарынаң оолтары «чыстыг» татарканаң хости одырарга тоғырлан сыксалар, Пашаның тура хонгып ыраххы аалзар чүтүрері килчен. Икнңді хулахха кем-де сыбыралча: сыда, угрен, синиң чажсы аргыстарың көп.

1902 чыл. Революцияның хазыр чилі көдірлер таңдазы. Тадар хызычах Хызылчарды. Фельдшер тимнеңең школа. Наа таныстар. Чайзаң, чалахай 19 частыг Паша ынархасча Шура Дубровинскаянаң, Люся Шумяцкаянаң, Поля Коновалованаң, Берта Брамыскаянаң, Елена Прейонек, Настя Салазкинанаң, олардаң даа псхаларынаң, Прайлары даа тик частыглар, чигттер, күстіглер, күлс, жатхы. Пашанаң хайзы даа, хада сыхан пиче чили, ынархасча. Угрнчелер, книга хыгырчалар, Кимде суға кирчелер. Аал хызы Асхыктаңар чоохтапча, поэзының чоңынаң, аның кибірлерінең таныстырча, пірее хакас ырларың сарнап пирче.

Пірсінде Шура Дубровинская Пашаны ибнзер хыгыр парган, пабазынаң таныстырган. Чоохчаахнаң, музыка тыңнап, илееде одыр салган соонда, Шура, Пашаны алыңча комнатазар хыгыр парып, теен:

— Паша пиче, мин сагаа пір нигедеңер чоохтирға сағынчам. Кбрчем, киртінчем сагаа. Чуреең синиң ағын суг охас арыг, иртіре суулабинчазың. Піске андаг аргыс кирек. Фельдшер школазында хан улгузіне тоғыр, чоңны илег-муханыстан осырарга чазыгтыг тоғыс апарылча. Син пістен хада пол поларчыксың ма. Паша ұр дее сағынмин, агаа чажылар аер киректі сизинмин дее тіпче: «Сірерден, Шура пиче, хайдар даа, тын үзілгенче, харах нуулгенче...».

И. Ф. Чертыгашев

Чир-суубус Октябрьның 50 чылын улуг көдиримде иртір салды. Иртен чыллар совет чонына чалтырама чиңистер сыйлады. Коммунизм күні чагдабинаң чагдапча.

Амгы часкабыс үчүн улуғлар күрескеннер. Оларны чон ундубинча. Чарых омалары, тиспен істеністері амгы төлні көп нимее үгретче.

Хакас чирінде иң артых саблығларның пірсі Хоха апсах полча. Пічикке кірген ады аның Иван. И. Ф. Чертыгашев 1882 чылда сагамгы Пахаях аал Советіндегі Конгар теен аалда чох-чоос семьязында төреен. Хара кічигең сығара, пастап пабазынаң хада, соонаң, 14 час толғанда, пайларда чалчы полған. Кулагашев Кланнның, Конгаров Карбайның паза пасказынын даа малын хадарып, оларны пайытхан.

Чыл ибіре чазыда хой соонча чөріп анаан ахказы кп-азах аларға, ас-тамахты сиңминің чириге читпечек. Төлегні толдыра төлебинчезің тіп, пайзар аас азарға чарабачаң. Ит нымзах, хамчы хатығ, үлгү пайның холында, хынза чарғыны позы идбісті, хайдар па-

рарзың, аннаоңх кіленерге килісчен. Ханча харах чазы төгілбеен, хайдағ чабал сағыстар пас-чүреене кірбеен чинт оолнын.

Октябрь оды тамылча. Совет үлгүзі тыыпча. Наа чуртас тамыры хойыпча. Аалларда колхозтар паза совхозтар төстелгепчелер. Пахаях аал Советінің чох-чоостары пастап

Пашаның, пір дее ікнчлелбин, наа, хорғыстыг чома кирерге тимдезі Шураның көңнін чарытхан. 32 хысха паза пірсі хозылатканы пилдістіг полған. Амды піс, теен Дубровникская, отыс үс күресчбіс. Тоғыс хатығ полар, Паша, ойнап итчек ниме нимес. Күн сай, час сай істезіг полар, угаа сизіктіг, махачы поларға кирек.

Ол күн хакас хызы революция чолың пастаан. Күнөрте школада. Чуртас кди ле парып одырча. Стол кистінде с'ліг омалыг хыстар. Угретчі чоохтагыча, көзітче. Акушер-фельдшер полар улусха көп ниме пілерге кирек. Тоғыста хайдағ ниме учурабас. Пала таалчатхан итчек пользары, агырыг кизілерні имнирі. Аалларда имчилер чоғыл, пуларға прай ниме идерге килзөр. Кун иртп, пүрүңкі түссөң, наа кирек — революция тоғызы. Паша дөрелерің Теребилювказар алай Базанхазар маңзырапча. Улуғла-

ры оларны сагытчалар. Пу хараагызын Хызылчардағы социал-демонраттарның ханга тоғыр пазылған, чонга, тоғысчыларға айланган пічиктерін чапсыр парарға кирек полар, тимиір чол тоғысчыларына большевиктер партиязы сыгарған кннгаларны туюххан тарат саларға. Чүрек түкпече, че тоғыс парлача. Жаңдармнар ла сизимезин. Иртен, пилбечик-көрбечик польып, улнча парчатсам, тігіне снн хысхан пічк хыринда чон тол партыр, хыгырчалар, тігіне хараана хан тол парған снм'с жаңдарм чүгүрп одыр, сыгырча, чоңны тарда сүрче, чоо тутхланча...

Нинче хати Тюдешева нанчыларының чазыттыг тоғысха сыххан, нинче хати хан нымчыларының чүреен чарған! Че пірсінде іске урун парғаннар. Ананар Ленин сыгарчан «Искра» газета 15 октябрда 1903 чылда пасхан:

«Хызылчар. Сентябрьның 6. —

зынаң 7 -эне парчатхан хараада Хызылчардағы типографияны ниндееинекер хабарга хоза икнчрчечбіс: типографияда семинарист полған Петр Миловидов паза фельдшер итчі Мария Келлерман тутыр салдылар. Олардаң арон олох хараа тутырғаннар... Тюдешева — фельдшер итчі (индідге ниме табылбаан)».

Пастагы тутырыг, хариб, революцияда крбске түскені. Индідге «Искра» газетаны талпын, паза хачир ниме чохта, үс-төрт күн пазынаң Пашаны позыдыбысханнар. Хакас хызы ханга тоғыр күрезігінің дөніне кірче. Аргыстары агаа киртнчелер, сидик тее чакығларны пирерге туртхлннчалар.

Чалыңныг тоғыс чүс пис чыл. Хызылчарда революция оды чалбырал көйче. Городтагы партиянай организация тирлгүг харбасха тимненче. Б. З. Шумяцкийның кизілеріне тимиір чол мастерскойларыңзар тиріг та-

ЧОН ЫРЫЗЫ УЧУН КҮРЕСЧІЛЕР

мал өскірчөң, ас таарычан пірігіске кіргенер. Чоннаң өмелеп иткен тоғыстың тузазын онарып, аалдағылар 1930 чылда колхоз пүдірчелер. Адааннар аны «Ызых» тип. Хакас тілінде «Ызых» теен сөс мал хазых турып, ас чаксы сыгып, чонның чуртазы амыр, хазых паза пай ползын теенине килісче. Ол туста колхозты іди адааны орта полған, чонның хынызына нандырчатхан. Социализм пүдір салып, коммунизмээр алдыра чылчатханда, аалдағы чон колхозтарын «Коммунизмээр чол» тип угаа орта адап алғаннар.

Иван Федорович, колхозха хынып кіріп, наа хоных төстөгүлерінің пірсі полыбысхан. Аның чөбінең чуртасты пірігіп пүдірер чолға хончыктары кірібіскеннер. Пастағы чыл колхозта 61 түнүк саналған.

Хара кічигдең сығара хой хадарған, чон ондайын даа өтіре пілчеткен кізіні улуғ чабанға турғысчалар. «Киртінчебіс сагаа, Иван Федорович, амды син пос чуртының ээзізін, хольндағы мал сини, пісти, прай чонни. Хайралла, өскір, колхозты пайыт»—тееннер пастыктар. Ур чылларда чыып алған опыдын, прай күзін чонға пир сыххан. Төрт чылның аразында ол колхоз малын 3330 пасха хос пирген. 1938 чылға теере сымдах кізінің күс-

теңізінең 6 муң азыра хой өскірілген. 1937 чылда 100 инедең 132 хураған алған.

Чертыгашевке көгіп, олох чили колхозха күс хосханнар пасха даа матыр улус. Че аның тоғызы пөзік паалалчан, Иван Федоровичке тиннезерге хығырчандар орындағы устагылар. Аның ады аарласнаң паза паарсаснаң адалчан.

Колхоз тыып пастаан, пик азаха турыбысхан. 1935 чылда хазнаа ас паза ит план азыра пирілген. Хой, инек, чылгы өскірер планнары чалтырада толдырыл сыхханнар. Колхоз пастыра аалдағыларның чурты арығи алызыбысхан. Малға чарых, чылыг хазаалар пүдірілче, чазы тоғызындагыларға чаксы тынанар аллыг туралар төстелче. Ағбанда, ипподромда «Ызых» колхозтын чүгүрчөң, чортчан аттары марыгда ас турлар. Мал өзіп, ас чаксы сыгып, тоғыс күні көдіріл сыххан. 1936 чылда істеніс күніне 7-ер килограмм ас паза 4-ер салковай ахча киліскен. И. Ф. Чертыгашевтің тоғынғаны чыл сай 450 трудоденьче полчан.

31 декабрьда 1935 чылда ВЦИК Президумының Указы сыххан. Ол Указ хоостыра Хакас автоном облазындағы аал хониндағы иң артыктардаң 7 кізі орденнернең сыйыктат-

зыры чакылча. Тюдешева ол туста Иркут городтан Хызылчарзар улуғ чакыгылыг килген полған. Иргі большевик, Ленин кибірліг Шумяцкий хакас хызычаана тың паарсаңаң. Учурас парғандох, поэзынар тартып алған, хоргыстыг тоғысха кир... Соох, хазыр чилліг ноябрь. Хараа. Чыплама. Ибіре пір дее ние көрүнмиче. Кинетін хас-пораан көдіріл килген, тынар даа ондай чох полыбысхан, азах чылдыр полбинчазың. Ікі кізі сидендені тиікті өтіпче, складтаң тиріг алып, мылтыкнаң патрон тыхтаан харачахтарны соорға таарлап, үстүне одың тыхтап, чөр парирлар. Ағырини. Пір дее саңба кирбеске. Харасхыда чол көрүнмиче, парлачатхан олынаң оймахха кір пардылар. Соорлары түгдүрі түсті, харачахтары хогдыраза, чирге наплада түстүлер. Табыс-тубык чох ікблен тазыпчалар, ипти салчалар, пағнаң палғатчалар. Чуректері сығара хонарға ит-

четкен охас, че чалгыс ла сагыс: ние дее полчатсын пу ла алтыннаң аарлыг ниемені читір пирерге, тоғысчыларның хольна тутырарга. Кинетін Борис чоохтаныбысты: «Көрдөк, татарочка (аны іди адачандар ол туста), піске чылтыстар күлмичелер». Паша халын уйғудан усхунған чили, хахап парған аргызымың табызына. Ам на сагыс алыңча, ам на харасхыда хайди чарбан чөргеннериң, соорлары хыйын парып, тиріліг харачахтары аңдарылғанын пілмиче. Тигірзер аңдыпча. Сынап таа хас-пораан тохтап, тигір чарыпча. Ікі кізі постарын ундут салғаннар. Чуректері тиң сапхан, партия чакхини хайди даа толдырар ла сагыс күс хосхан. Ыырчы чағын полып, сис салған полза чи. Каторга алай өлім. Чох, аннаңар олар сағынмааннар.

Чылтыстар! Хайхастыг 1905—1917 чыллар. Хызыл чылтыс хакас хызынаң азырылбинча пу аар ызыг чылларында

даа, аннаң хачан даа олар хадала.

Иркут город. Глазково орын. Хакас ипчтінің күстенізінең болжницада 60 орынга Колчактан тартысчатхан чаачыларны хайраллр лазарет азылча. Пірсиңде аар палыглатхан чаачыны тарт килгеннер. Парасхан, пілмичеткен охас. Пір ле сөс истілче: чылтыс... чылтыс... Хольн сунып, ние-де килепче. Парасковья Инюонентьева хыринда одырыбысхан. Пазын көдіріп, хызыл чылтыс хазаан пөрігін хольна сал салған. «Мына синиң чылтызың, палачаам» теем агаа, Паяғы ор-чинт оолгычактың сырайында, бріңс ойналып, күлмзірес пілдір парған. Аннаң, пір дее сөс сыгарбни, амыр ла полыбысхан. Сыдабаан ады-салазы чох алып, хольнда пис пулуңныг чылтысты туду.

Кем пілбинче ам хатыг, илеліг 1919 чылда хайди сидик полған пірее кічиг дее ниемені

ЧОН ЫРЫЗЫ УЧУН КҮРЕСЧІЛЕР

хан. Оларның аразында И. Ф. Чертыгашев Істеніс Хызыл Знамязы орден алған.

1936 чылда хысхыда Москвада саблыг малчыларның Тиксі Союздагы чыыли ирткен. Анда пістің чирден парғаннар араласхан. Правительство чаратхан орденнерні Михаил Иванович Калининнің хоынаң алғаннар. Михаил Иванович сымдактарны чылыг паарсаснаң алғыстаан, оларны паза оларны пастыра странаның малчыларың наа маңнаньстарға чидерге хығырған. Иван Федорович хулах искен, харах көрген нимелерні М. И. Калининнің чыхыгларын чонына читірген, областытагы колхозтарча чөріп, көп кізілерге искірген.

Көні чоохтирға кирек, И. Ф. Чертыгашев поэнының тоғызынаң, чуртының полған на халаннаң чон киртінізіне турыстыг поларға күстенче. Июль айда 1936 чылда Совет Союзының делегациязынаң хада пасха хан чирлерінзер чөрген, Тува чоң республиказының 15 чыл толған пайрамында араласхан.

1936 чылда декабрь айда Москвада СССР Соединің VIII-чі Тиксі Союздагы маңзытта чыылған паза январь айда 1937 чылда РСФСР Соединің XVII-чі Тиксі Россиядагы маңзытта чыылған съездтері ирткеннер. Съездтерде СССР-ның паза РСФСР-ның Конституцияла-

ры алылған. СССР-ның паза РСФСР-ның бөин законнарын алған съездтерде Хакасиядаң төрт кізі араласхан: ВКП(б)-ның Хакасиядагы область комитедінің пастагы хачызы С. Е. Сизых, Хакас облсовет исполкомының кнезі М. Г. Торосов, Пилтірдегі аал Совет исполкомының кнезі А. Г. Тутатчикова паза И. Ф. Чертыгашев.

7 февральда 1937 чылда Хакас облсовет исполкомының чыылинда Москвада улуғ сурыг үзүрлгеннеңер, съездтер тоғызынаңар, постарынының анда араласханнарынаңар делегаттар чоох тутханнар. Анда Иван Федорович поэнының чооғында піди теен: «Мин чалчы полған туста пір дее ниме пілбеченмін. Кем сағынтыр за аалдаң Москвазар парарын. уламох улуғ чыылыгда полып, Чир-суубыстың бөин Законын аларында аралазарын. Сағынмаам, арғыстар, түсте дее көрбеем. Ам араластым, полдым. Көрдім, истім. Аймах чоннарның төллерінен хости одырдым, партия паза үлгү пастыхтарын көрдім. Мағаа, чалчы полған кізее, синечее чох часка түскенін сағынзам, хараам суғланча. Чарых чол, чырғалыг хоных! Ленин асхан істенчїлер харағын, Лениннің илбек сағызы амғы күннї сыйлады. Күрөзіглерде холға алған, күстіг тоғыста читкен часкабысты хачан даа поэтыпасыс».

идерге. Ибіре изеліс, чон бөинче, ыырчы чирбісті Узе-чара тартыгча. Иргі больницада хызыл армия чаачыларына чылыг орын, палыгларын амырадар, азырар, көрер чир табары толдыр полбас бөин чїли пілдірген. Че нименің учун турысчатханьн чаксы пілчеткен коммунистке ит полбас ниме чоғыл. Парасковья Иннокентьевна арғыстарының хабазынаң лазарет азар праї нимені таапча, тымнелче. Ікілер-үзер хараа узубин, андарылаңча чүгүрче хакас илчі совет үлгүзін арачылатчатхан харындастарына сағысырап, оларга тымар, имнег пирерге харазыл.

Ол тусты сағысха алча Матильда Васильевна Шкатова. Иркутга Колчаннаң күрес турған туста Гедьмин-Тюдешеванаң хада тоғынған арғызы.

1919 чыл. Хысхызы. Иркут город. Тымір чол станциязында Колчак атысха чарлааннарның

эшелоны турча ба хайдаг. Амох ла хабынмаза, польспстаза, оларның предеезі тіртг халбас. Парасковья Иннокентьевна чарадыг алча: ниме дее полчатогын, пос арғыстарын, революция учун турысчатхан иң матыларны арачылап халарға. Сидик, че аарлыг кирек полза, аны таптыры чоғыл. Хайди-да пасха пол парча, сағысха түзіп, уйгучадыннаң азырылча, че идер нимезін толдырбаанда, амырабас. Парар, табар, чарадар. Піс Парасковья Иннокентьевнаның город илчоткенін сисчебіс, Иркуттагы Хызыл крест обществонаң палгалысча. Иркут губерниязының пастыгы эсер П. Д. Яковлевке ай-тыс пирбинче. Яковлев иркі чохта станциязар килче, атысха чаргылатханьарның эшелонын таап, вагоннарның ізини астырча.

Мына пір вагон ізини азыл парды. Чабал чыс пурлада саапча, чағын кирерге сидік. Озөгіп,

ирееленіп сыдап полбаан парасханнар изерістіре хучахтаза тургалычалар. Пірдеезі харах тыплатпинча. Хайзы тіртг осхас, хыймыран таа полбиччалар, чоох сыгарарға күстері читпинче. Колчактың ах чарых көрбеем чабалын снзіл, Яковлев тизібіскен. Аның хыя парарын на сағымчатхан Гедьмин-Тюдешева арғыстарынан. Праї вагоннарны астырып, тіртг халғаннарны больницазар тартханнар, имнеп, час пала чїли, хайраллап, азырап, нинче кізінің тынын ал халған хакас чонының сыдамах хызы!

Пістің пичебіс пүдірген лазарет соонаң, демабрьда, уғаа кирек полған. Семеновтын табанарынаң паза японеттернең хан төбістіг аар чаалазыгларда көп чаачылар ол халғаннар, көп кізі палыглатхан. Чаа тоозылча, ибіре амыр, чалгыс кичіг лазаретте ле революция чаачыларының чуртын арачылап халар

ЧОН ЫРЫЗЫ ҮЧҮН КҮРЕСЧІЛЕР

Чон аразында удаа хайынып, шоколада пір дее күн полбаан кізінің көгізі чарыбысхан, аалларча, колхоз-совхозтарча чөріп, чоох тутчаң. Хоха апсах килеріненер сағба ползох, чон хынып чылысчаң, пала-парха, апсах-ней тураа тол парчаң. Алнында пічік көр-бессін, азынада пазылған ниме чох полар. Чон алнына сығар, изен-минді пірізер, чоо-рын пастир. Иптіг, чүрек тибіретчеткен сөстер. Исчеңзің аны, хайхачаңзың, хайди апсах пол-ғанча малнаң на тартысхан, чалғыс таа бук-ва пілбеен кізі піди табырах сағыс-көгізін алғыдып, прай нимені килістіре чоохтап пар-ча. Че мында, ибіре сағын килзе, чапсычаң ниме чоғыл. Партия сағысыразы, иргіде хара-схыда чуртаан чонны чапчан көдірерге анын күн сай күстенізі ныхмахтағыдаң ырах артых алызығларны таптапча, ағылах таа чон ара-зынаң тирең сағыстығларны төрітче. Иван Федорович партия политиказын өтіре оңар-чаң, аны чуртха кирер үчүн, күзін аябачаң, ізіг сөснен, тіспен істеніснен чонны көдірчен.

Пірсінде ол, Хакас облсовет исполкомының кнезі Н. П. Межековнаң алынча чоохтазып одырып, піди тіптір: «Мына мин ниме сағын-чам. Пістің чон хан тузында угаа аар чур-таан. Мин аны позым көрген ноомза, Амғы

чуртасты іди тирге чарир: Піс ікінтізін тө-реен осхаспыс. Пастағызын ітебістең, ікінті-зін Совет үлгүзінен. Хайди арығ чүрек оды-наң алғыстабас Совет үлгүзін. Орыснаң ха-кас хада төреен харындастар».

Чон хынызынаң партия күстенізінен үл-гү пастығына сығара көдіріліп, Иван Федоро-вич күн сай үгреніп пастаан, аар даа полза, хайди даа сидік полза, хығырарға, пазарға көнігіп алған. «Пу синде сірерге піліс пайы-дарға аар нимес пе, Иван Федорович?» — тіп сурза, ол күлімзіреп нандырчаң: «Пайларда, соохха тооп, ізіге көйіп, тоғынарға ник пол-ған ма. Амды чылығ турада одырып, хайди аарсынчаң сағыс алғыдарға». 1938 чылда аның кннганы сыххан. Позының опыдын чонға ча-зырбин-чаппин искір пирген.

Иң танығлығ тус 1938 чылда полған. Чай-ғыда Хакас автоном облазының чоны И. Ф. Чертыгашевті РСФСР-ның Верховнай Советі-нің депутадына адааннар. Табырлар алнында-ғы тоғазығлар көп полғлаан. Пірсінде Асхыс-та, аал ортызындағы алғым площадьта көп чон чылыс парған. Анда Иван Федорович, киртініс үчүн табығчыларны чылығ алғыстап, теен: «Піс Совет үлгүзінің, чуртыбыстың өбн Законның, Конституцияны позыбыс үзүріп,

үчүн хазыр харбазығ тохталбин-ча. Гедымин пірсін палатазар чадарға, пасхазың операция ит-чең чирзер ысча. Мин, — са-ғысха алча Шкатов арыс. — Парасковья Иннокентьевнаны көрп, чапсычаңмын. Хайдаң ал-ча полар тоозылбас-парбас күсті пу халын сөбктіг, ніске сынның илчі. Істімде сағын салчаңмын: партия сурза, мин Гедымин чі-ди тудынарчыпмын, мағаа, ре-волюция чольна олох ла кирген чинт коммунистке, пу хакас ип-чі маңат көзідім.

Хайдағ ла тоғыста полбаан Парасковья Иннокентьевна ре-волюция чылларында. Кирек полза, партия чахыза, ол чазыт-тығ типография пүдірче, аймах листовкалар чарыхха сығарча. Партия Хызылчарда төстеен ти-пографияның «ээзі» ит салча, лазарет пүдіртіпче, кирек пол-за, мылтых тудына уллицада ыырчынаң харбасча. 9 күн Ир-кутта конкерлерге тоғыр чаала-зығларда араласча. Революция прай нимені кирексіпче, — та-

ныхтапча пістің пиңе, — идерге кирек хайдағ даа тоғысты, ирен-ни бе, илчини бе — пасхазы чо-ғыл.

Чазыттығ тоғыста пір орында ұр тудыларга чарабинча. Хы-зылчардаң Иркутха ызылча, анаң пазох Хызылчарзар. Ха-чаң Иркутта араға сығарчатхан заводта тоғысчылар аразында иледе тееліс ладиганда, тоғыс-чыларны хан үлгүзіне тоғыр кө-діріп, хорылыс итчеткен туста, Тюдешеваны тудып алғаннар, харибге чаап салғаннар.

Полиция департаментінің 1906 чылдағы пічіктерінен іле сысча. П. И. Тюдешева, РСДРП-ның Иркуттағы органи-зациязының члені, Иркуттағы военной округтың тоғысчылары-ның аразында чарыдығлығ то-ғыс апарған үчүн харибге ча-былып, 1906 чылда май тоо-зылғанча тудылған. 6 июнда 1906 чылда Иркуттағы гене-рал-губернатор П. И. Тюдеше-ваны Иркут губерниядағы Братское аалзар полиция көрп,

сынхытап турар иде ызыға ызарға чаратхан...

Ызыда чуртаанда Тюдешева Гедымин Рафаил Иустиявич-нен таньсхан. Турче полғанда олар алыс салғаннар. Кемдің Гедымин? Революция аралас-чызы. Алын пабазы хан үлгүзі-не хачанох пеер ыстыртыр. Ре-волюция киреене прай чуртын пирин салған хакас хызы чон часказына турысчатханнарның семьязына угаа килістіре кір-ген.

• • •

Революция хуоны иртп пар-ған. Чир-суубыс амыр хоных чольн пастапча. Парасковья Иннокентьевна пазох көлігде, пір дее күн тик одырбинча. Ам-ды, чон часказын, пос ыркын ыырчыдаң суура тартып алған-да, чарых күн сузы аал-городта-рыбыс үстүн чылытчатхан тус-та, күрезігнің алтын салтарын істенчі халыктар сынап көрзы-нер. Чурт ээзі польп, хоных клюзін холға алып, ада чирбіс-

ЧОН ЫРЫЗЫ ҮЧҮН КҮРЕСЧИЛЕР

чаратхабыс. Мин аның үчүн хол көдиргем. Ол Законны піс прайзыбыс хольбыста тутчабыс. Амды аны істеністе, чон малын өскіріп арачылапчам. Аарлыг арғыс-нанчылар! Мині адап, Сіреп мағаа улуг киртінісізеніс пирчезер. Азаанарға пазырчам, арыг чүреем алгызын читірчем. Нинче пар чылхамны саларбын мыннаар даа чон киртінісіне турыстыг поларға. Ленин партиязының киреене тыңым үзілгенче сын поларбын».

РСФСР-ның Верховнай Совединің депутаты полып, И. Ф. Чертыгашев чон хонина теелчеткен улуг сурыгларны үзүрерде араласчан. Аны үлгү тогызына тутханнарча удаа тогасчан, күн сай депутатха аймах киректерден пічіктер кірчөк. Пір дее сурыг, пір дее хоптаныс чахсаа көрлбін халбачан. Мал көріп, чалтырама чидіглерге чит турган. Чүс инеден 130-ар хураган, хойдаң төрттер килограмм түк алчаң. 1939 чылда Чертыгашев арғыс Аал хонин выставказында араласхан. Олох чылда аны хой фермазының устагчызына тургысханнар.

И. Ф. Чертыгашев—партияның Хакасиядагы обкомының членіне табылча, Совет чирінде малчылар марыглазын сыныхтачаң Обн Комиссияда араласча.

Иди чонның сагызына килістіре сірен париган, тогыста, чон алнына чөрісте маңат тилип париган туста, аар ағырыға хаптырып, 22 январьда 1941 чылда Иван Федорович Чертыгашев тоозыл парган. Аны түгенчі чольна үдезерге ырахтын чон көп чыылган.

Андаг полған пістің саблыг нанчыбыс, олаңай чабан, партиянаң, Совет үлгүзіне улуг тогысха көдірілген кізі, чонның ізестіг оолгы. Позының чарых чуртазынаң, колхозха, чонга туза пиргенінен И. Ф. Чертыгашев пу синге читіре ундулбинча, ундулбас. Ағаа хумартхы «Коммунизмдер чол» колхозтың чыл сай пайып, тилипчеткені, хакас чирінің Ленин орденін алып, часхы чахаягы чили, өзіпчеткені.

К. ПАТАЧАКОВ,

история наукалар кандидаты.

ти биддеріне прай күсті саларға. Иркутта, Буряттар чирінде партийнай, советскай тогыстарда, ВЧК-да. Пазох хаскыларнаң тартык парир пістің алып хызыбыс.

1930 чыл. Хакас автоном облазы төрітче. Ырахты вектернің түбіне парчатхан историязында хакас чоны Коммунисттер партиязының, совет үлгүзінің хольнаң пастагызын национальнай автономия алча, аймах харындас совет чоннарының семьязына очы тунма полып кирче. Парасковья Иннокентьевнаны хакас чоны ибінзер хыгырча. Кил, оин піске кирексің, аарлыг личе, түпче чоныбыс. Килче ол. Хайдаг тогысха сидир, нине чахычаң агаа? Совет правительствозында хакас чонның кізізі кирек полыбысхан. Гедымин-Тюдешева чарир, теенер Арбанда. Алчаас итпеенер. Иб-суулар айланып, пір ай ла ирткенде, Парасковья Иннокентьевна Москвазар чолга сыгыбысхан. Нинче пар чылхазын, пілізін ол поэзының чонның күдіреріне пирче. Удаа М. И. Калининнең, Серго Орд-

жоникдзеең тогасча, көп сурыглар тургысча. Угаа чагын полған Гедымин Надежда Константиновна Крупскаянаң, В. И. Лениннің ипчизі, маңат арғызынаң. Олар удаа тогасчаннар. Надежда Константиновна хакас чоны хайди чуртап парчатханын сурагладан. Пирсінде Н. К. Крупская, Ильич хакастарның нымахтарын пічікке пасчан, кип чоохтарын чыгчаң, ки-бүрлерінен танысчаң тіп чоохтаптыр. Владимир Ильич тіріг полған полза, хакастардаң сыххан ипчи Москвада улгу ластыктарының аразында тогыңчатханын исе, тың бүрерчик тіптір Надежда Константиновна.

Соонаң, 1932—36 чылларда, піс П. И. Тюдешеванаң Арбанда тогасчабыс. Чон Угредин пілігінің устагчызы полып, ол Хакасияда школалар тогызын ондайлырына чапсынча, улугларны пічікке Угредерінен майгыс пілбин теелсче. 50 чыл азыра изердең түспеен, партияның, чонның киреене чүреенің одын, сагызын, пілізін пирген Табат аалының төлі. Хариблер, ызыглар, чуртастагы хатыг күннер

аны пір ле кірген чольнаң хыя сыгар полбааннар. Ленин партиязының сынчыг хызы, аның сыдамахтыг күресчизі, тогызон часха чагдабысхан. Параско ууча ам даа піснен хада пастырча, кирибін, полбинчам теенін испессін...

Чуртапча Параско уучи Москвада, хызында. Сагызы пеер ле тартылча. Ибінзер, өскен, төбреен чиріне килерге сагыңча. Ханадым полған полза. — ханалчалча Парасковья Иннокентьевна, — хачанох учух парыбызарчыкпын. Сіреп мині кири тіп, паза ибінзер айлан полбас тіп сагыңчаар ба? — сурчанией. — Килем. Пісне прайзыбысха партия, Ленин ханат пир салганнар. Пізик паза ырах учухча совет чоны, коммунизм пүдүрүп. Минің дее чонымның часказы артых.

Андаг пістің Параско уучабыс. Аның узун чурты, Ленин партиязының киреен чирер үчүн тіспен күрези, чалахайы, кізее паарсах хылыгы прайзыбысха маңат көзідім.

С. ОНАСОВ.

1967 ЧЫЛ, ОКТЯБРЬ.

ЛЕНИН ОРДЕНІ— ХАКАСИЯ КӨКСІНДЕ

1. 1967 чыл, 21 октябрь. Область театры. Улукун кибирлиг чылыг.

ИРТКЕН ИЛБЕК
ПАЙРАМНАҘАР,
ИЛ ЧОННЫҘ
УЛУҘ
КӨГЛЕЗИНЕҘЕР
СОМНАР
ЧООХТАПЧА

2. Хакас чонына прай истенчилерге чылыг алгыстастар.

Иртнен чылда июльда Ханас чирине хандыра оринистиг хабар читкен. Хоных паза культура киреенде чалтырама маңнаныстар учун Хакас автоном облазын Ленин орденинэң сыйыхтирға тiп чоохталча СССР-ның Верховнай Совет Президиумының Указында.

21 октябрьда. Хакас автоном облазына Ленин орденин пирген кун. Ундулбас ол кун, хаҗан даа уурабас хакас чонының чуреенде. Пистиг областьтың истенчилеринең оринис улезерге чагынхы паза ыраххы харындас чоннарның оолларынаң хыстары чиде тускеннер—Хырғыс чиринең, Бурятиядаң, Тағлыг Алтайдаң.

3. Хырғыстаң килген аалчылар Аршан аалындалар.

Тувадан, Таймырдан, Эвенкиядан, Кемеров, Новосибирск, Иркут областьтарына, Хызылчардан.

Иң улуғ аалчыларны пістің Чирсуубыстың Кіні—Москва ысхан. Орден ағыларға, аны пирерге партия чахыптыр М. А. Ясновха, СССР-ның Верховнай Совет Президиумының кнезінің орынчызы, РСФСР-ның Верховнай Совет Президиумының кнезіне. Область театрының алғым заллары улуғ чазаға. Мында улукун кибірліг чылығ ирткен. Асхан аны істенчүлер депутаттарының Ханазиядағы область Советі исполкомының кнезі В. А. Угужаков. Сөс пирілче Михаил Алексеевич Яснов аргысха.

СССР-ның Верховнай Совет Президиумының Указына, тіпче ол, хоных паза культура тилдерінде чалтырама маңнаныстарға читкен учун, Ханас автоном облазы Ленин орденінең сыйыхталча. Яснов аргыс Ленин орденін область Знамянына хазапча. Знамяны холға алып, тістенекти тура охсанчалар КПСС-тың обкомының пастағы хачызы А. Г. Даниовцевиең облисполком кнезі В. А. Угужаков.

Хакас автоном облазын Ленин орденінең сыйыхтаанынаң чылығ алғыстааннар: КПСС-тың Хызылчардағы крайкомының пастағы хачызы А. А. Кокарев, партияның Тувадағы обкомының пастағы хачызы Солдани Токя, Хырғыс СССР-ның Министрлер Советінің инес орынчызы С. Б. Бегматова паза пасхалары.

Нандырығлыг сөсті КПСС-тың Ханазиядағы обкомының пастағы хачызы А. Г. Даниовцев тутхан. Чылыгыда араласхан чон КПСС ЦК-зына, СССР-ның Верховнай Совет Президиумына, СССР-ның Министрлер Советіне алғыстастығ пічікті улуғ көдірімде алча.

Олох иун, күнорте, 3 часта Пастағы май площадьта улуғ митинг ирткен. Иирде драма театрында чыылған чонға ойын турғызылған. Ікінчі күнінде, 22 оиябрьда, пайрам салғағы ипподромға, стадионға читкен. Хакасияның аал хонинның чидіглерінең танысханнар чыылған улус, піссер нилген аймах аалчылар, Хырғыс чирінең килгеинерни «Коммунизмдер чол» колхозтың иолхозинтері ас-тамахтың артинаң, арағаның хатиннаң сыйлааннар.

Үр ундулбас хакас чирінде ирткен пайрам.

4. Хырғыс оолғы Т. В. Окуневаа танығлыг зйак сыйлапча.

5. Прай чон 1 Май площадьха парча.

Николай ДОМОЖАКОВ

(Романның ікінші чардыгынаң үзiктер)

ПЫЧОН УЛУҒУ СЫҒАРЧА

Минсурдаң уезд устағчымы ысхан пічікті көріп, Пычон улур сағысха түзіп одырған. Пічікте пайлардаң ит, хаях, үс, чағ, түк күснен чыырга, чыған нимені табырағынча пик хадағлығ Минсура ызыбызарға чакылча. Андох Совет үлгүәі үчүн күрескен өбн жүресчилер—тогысчылар бөккче, фабрикалар сырые чох туррлапчалар тіп пазылча. Чох-чоостарға хадылбасха тіп көні чоохталча.

Ноо нимее Пычон улур сағысха түсче, кем піледір аны. Од арада, күмүснен туюхти хоостаан хаңзазынаң ыс пурлада, Хапың кіре салған.

— Минсурдаң пічік алдым, Хапың абыйа,—Пычон, ахсын ырбайта арах тудып, сыңнылада чоохтанған, устығ холын алында чатхан пічіксер сунып.

Хапың, хаңзазын сыылада тартчадып, хаңзалығ оң холын тізегінзер түзіріп, жүрең арах сырайын тырыстыра тудып, Пычонның чоогын истерге тимнен салған.

Пычон, көзенексер көріп, ниме-де сағынған, сол холынаң өзгін чымчылаан.

— Минсурдағы улур пастых ыстыр пічікті. Чонның малын итке чыырга кирек одыр.—Пычон Хапыңлар харах албын көрче.—Пайлардаң чыырга тіп пасча, чох-чоостардаң албасха... Сала пайлардаң көп ниместең алдырча,—Пычон, аар-пеер пастырып, сағысха түсчткенін сизіндірче, полға чаплада түкір чөрче.

Хапың, талчых парған чілі одыра, сырайын чабал тудыбысхан, анаң, сгыс хабына, тура түскен, холларынаң кинде ниме-де харбағлап, чоохтан сыххан:

— Хайдағ андағ үлгүнердір пүфр осхас. Малы тоозарға итче поларлар чи! Чохтар, чохтар... Пайлар пыролығ полар чи. Аргаастар... Худай оларға пырбинче... Пайлардаң сылтағ...—Хапың сын үлгүнің ондайын ам на сизініп пастабызып, столны тохпах муңзурғынаң саап сыххан. Харахтары сағылыс турлар.

Кинетін пора пулуттар, сыға хонып, аалны туюхти пүргебістілер. Килкім харахтығ харлар, ах өрбекейлер чілі, халбастаныс чөре халды. Хар пухталыс-

тығ чағанға аал істі узы-пазы чох полыбысханға төбй пілдiрген. Аалдағы прай нимелер поран-пураң на пол турған. Нимее чарабаан хушаҗахтар даа, алаң асхан чілі, андар-мындар ус-пас чох пытырас турғаннар.

Пычон стол иштiне одыр салған, тебетке, бiстеен чілі, ығырасхан, азахтарын хойратхан. Пычон, чоо тура парған кізі чілі, аалығ оббде изебіскен, холларынаң столға чығанахтанып, ікі хараан чаба тудынған, анаң, төс тартынған хам чілі, пазох хысырта изебіскен.

— Малыбыс тоозарлар, абыйа. Ниме халбас. Іскермі городтарда ах ханын чох иткен кізілер бiзiккелпче одыр. Ам хызыл хан, наа үлгүнің ханы, чіңең нимені иштең тілепче одыр,—сол холынаң иткезін тырбанып, чоохтанча кнес.

— Экей оларны! Хан чохтох бiзiккелпчелер,—Хапың одыр салған,—наа ханнары нога азырабынча за? Анаң пу үлгүдең азырыларға киліспинче бе іске?—көблече чоохтанча.

Хапыңның халғанчы обстеріне Пычон тітіредіні түскен, анаң, тогыр көріп, чоохтан сыххан:

— Мин аны идерге пу чирге сыххам. Прай туғаннарым тартса, чоным көдірзе, орыстардаң чарылып аларчыхпыс. Хасхыларны хадох тартарға кирек. Оларда тырғ.—Пычон амырап парған, анаң пазох тіңче:

— Тазыннарың тик парар олох. Хыстаға сыгарын соғар кирек. Сілекелерің ідiк. Итті Чымыр хая хуйузында тыхтаза—хайди полар. Анда чыли даа чызыбас. Оғырлар иткен тығ архылар, ілгістер прай даа малыңның идіне чидер. Хуйу, тізег, түбі чох осхас нога,—папирос тамыза чоохтанча кнес.

— О-о-о-к, хыйға сағыс істің сөбiктi, —бріңче Хапың,—Че парим ізе, итпезе, пічік соонаң хымырлар даа чиде түзер, андада орай полар.

— Аябас. Киліп тее ызарлар.

— Итті, теерні чи хайди идер?

— Соонаң ондайы сыгар.

— Ам чи, пу пічікке мал ирүең ме?

— Мал нимес, ит тілетчелер. Минсура ит чыып тартарға. Хаях, чағ, үс, теер, түк чыыларох.

- Ааллардаң адайлар чыып алза чи?
- Удүң читсе—ит. Кизи пилбезин.
- Оскин тибес не зе,—хатхырча Хапың.
- Син дее күлүгүк табаның,—ээрпече кнес.

Хапынның соонча изик чаап салып, Пычон изиктең төрге иледе пастыр чөргөн. Уэги чох нинче-нинче папирос сор салган, ахсы койчеткенин не хабынып тохтатхан. «Огарковнаң Польшцев пу чагында чо-гыллар. Олар Минсугдалар. Милицелер пу сельсоветке килгелектер. Маңзыр кирек. — Сагын чөрче Пычон.— Нос үлгүзүн сыгарыбызам. Членнерни кирек чох. Хоортай... Ол полызар...».

— Кир, кир табырах, Эпсе, табырах итчең ниме пар! Хайдар иди чит ле парчазың?—кирип одырған хачаа хысхырча.— Пазох Кнайда пол килдиң ме? Пире тылаас пол парза, Хоортай ага көрчөөң көздөр, көрбөөстни чалгадар сагаа,—ээрпече Пычон өнетин ээрсен.

Эпсениң чүреене пу чоох харасхыда хамакха урунган ниме чили теңди. Нырсылат пар килери килче, мындаг абаны паза кнесті хайди?.. Эпсениң сырайы істінде өкпеленчеткенине чазар парган. Алаң асханынаң изик хыринда, тыт өргөн чили, хагал парган.

— Пар, индіркі аалларны чыглабыс. Схот полар. Улуг кирек үзүрілер. Түрчеден мин чидем. Хоортай апсахсар кизи ызыбыс. Кнес алдыртча тирзін.

— Апсах ибде.

Пычон тазылада хатхырыбысхан:

— Кнай чалгызан на. Аннаңар чит чөрдүн. Парып тапсабыс, — кнес папирос тамысча, күлімзіреп.

Пычон кизе кўлерге, кизи ачыдарга кўс. Кизи ачырганчатса, аның махазы ханчатхан осхас. Кизиңд портк чирине теєдир. Аннаңар кизилер агаа удур тапсирга полар чогыллар. Ойнаан-тутхан полуп арысха кир салар. Тапсаба аар агаа.

***

Хоортай апсах сельсоветтең алаң ас парган сыххан. Сааа оластап ала Пулаттарга кирген. Пулат тимир пекке учаланып одырча, наспах сугына. Пагыр хаңазы ахсында; хара тамкының хапыр ызы Хоортайның хыринна киргендөк тартылган. Онис ызырник хыринда, чарым тистепекти, одырған, чалаас сол тизегинде сир чип хадып одырған. Хоортайны көр салып, тизегин чаабысхан, көгөнөе идеен түзіріп. Ики чалаас оолактары (улин төрт, кичини үс частыг) улуг пес үстүнде ниме-де улес полбни сууласчатханнар. Онис тура хонган, от сыхсырып, тас чейинин (чугун чейник) тигибекен...

Хоортай, изеннезіп, налапкаа одыр салды. Пораян тамкылыг тууп нанчин сытарып, чабал хаңазачаана тамкы таарлап, отых сагып, тамызып алып, тапсабин одырған.

— Чей ізерге маң чогул. Онис. Маңзытта чөрбин, —чоохтанча апсах үрбөөңс арах үннең.

— Ниме пол парды пазох,—хаңазын полга хагып, тапсаан Пулат.

Хызыллар килир одыр. Таңдох пирер инек, хой иди, тук-тах теерлерни сельсоветке апарар кирек. Ичк

килтір Минсугдан, — чоохтана, сагалын сыйбапча Хоортай.

— О, хан худай, пирер-икилер инеөбисті сохчаң полар нообыс,—Пулат тура түскен.

—Паза хайди идер аны. Улгее кирек полча полбас на за,—Хоортай, Пулатсар көріп, тапсабысхан.—Толдырбаза, оңныг итпестер тіпче Пычон.

— Анаң, чох-чоостар үлгүзі турча тіпчелер ноза. Нога иксті үредерге ичк сьгарчалар. Ики инеөбис, хойларыбыс поостар,—Пулат ызырник өделетчедип ачырганча.

—Пычоннаң Хапың абаам икбөлең дее пир салар чыхтар. Оларни сыдир.—Пулат кинетин не сыгарыбысхан.

— Абааларыңа ниме састырчазың. Позыңни чохта сьгар пыролыг ба?!—Паядаң чоохха араласпаан Онис кизе-тогыр тапсапча ирине. Теерпек сырайын ызырниксер хайганда, Онистің харахтары чылтыраза түскен, ч хара оң тулин аргазынаң алынзар тўс килген, Онис аны иңнин азыра тастаан.

— Хайдаг андаг үлгү полчаң... Ах хан тузында хол хысха полгабыс, ам халганчызын алчалар.—Пулат харгани осхас аргах пазын тырбана чоохтанча.

—Че хайди идер паза. Таңда прай тимнен салыңар, пиреі кўн тартынчахнаң индірчөөң одырлар. Килер ползалар, хыял көрөбистер.—Хоортай турып тіпче.—Син Пулат чоғархы тўнүктерче чөр килдек, искірглең пир, мин иң көрим. Анымчохтар.

Пулат тиринибіскен. Улуг кизиң чакхин толдырбасха чарабинча. Улуг кизи көптү көргөн. Кичіглер чуртасха улуглардан үгренче. Улугларга чакхы иткен посха ырыс атылар. Агаа хоза, Хоортай сельсовет члені. Пулаттың Пычон абаазының, кнестің чакхин толдыр чөрче. Пулат постарынаң чоғархы тўнүктерге парчазына искіреге чөре халды. Хар чалчаан на чаапча. Омыс харычатхар мөһинзар, чылынарга иткен чили, чоо сыынчалар. Ай чир үстүне тикей чабыл парган пулутты тизен салган, чир үстүнаер көрбинче. Чымытсар, алай ба агацах харахтары тидірлер оларны алдагылар, ідок пахласинчалар. Аал іети хап-харасхы. Туралардаң ызырниктер, үс өбөчилер пир дее чарыбинча. Аалларда чалтырастыг кўннер иртпече, аннаңар от тамызар тус читсөк юзенектерге хара нимелер тартхлабысчалар, халхаларын чапхлан салчалар. Аал тып-тымых, ап-амыр. Адай даа үр салбинча. Пир дее тынныг ниме чох осхас. Харалысчатхан чуртгар аразынча чөреге угаа чииркестіг.

Пулат иди ибдең ибге чөрчеткенде, көрер полза, удур чалаң кизи килче. Иди Пулаттың чимірезе түскен. Алаң-хылаң на пол парып, кирер-парарын тілнмип, хана төзінер суна тўс парды. Сырайын харга сугыбысты. Паза оңарылар полза, чалаң кизи иртіп партыр, угаа агырин парча. «Нога адайлар даа үрбинче? Арса, пөс кизи?»

Пөс кизи нога агырин пастырча пу соохта? Чалаң кизи соохта иди агырин чөрчөң ме?—харын хахтана парчадып, сурагланча Пулат істінде.—«Оңныг ла ниме полбас пу. Арса, пиреэзі көрөгөө чөрче полчаң? Огырларың ма, хасхыларың ма көрөгүзі полар»,—сагын парча Пулат, хуйгалары уламох тың атыпта тартыпча.

ЧОН СЫДЫ

Марик, чирин сагынып, Арбитсер хычыбысхан. Че Пычон, Мариктиң паба-йезеине сагучаң инек апар пирip, аны пазох агыл килген. Марикти пабазы көк-себiскең: «Тоғынмин, ибде ниме идерзiң. Ноо килгезiң? Iцең имучегiн эмерге бе? Чахсы кiзi пiске хабаc тур, син тообинчазың».

Пабазы орта чоохтаан, Марик сагынганда. Ибде ноо ниме идер ол. Пiр ле инек. Иб аразында iцеzi сы- дир. Туңмалары сырың даа ползалар, аязы хабазар ибде. Агаа хоза, Марикти Чобат iстiнлер Сабис тартып- ча. Ой, Сабис... Харны тох, кип-азаа чахсы Мариктиң. Паза ниме кирек. Пычон, тiзең, пiчiкке үгредем тiпче. Мындыгы орыс ипчи үгредер бе хайдаг. Иди сагысха тiлiп одырганда, Пычон iре салган.

— Хая, Маригес, стол тимнедек, — чаластанмин даа тапсаан ол хайдаг-да тыртыстыг үннен, позы иле- еде халтыргас.

Азыранчадып, Пычон пос алынча чабалланып одырча:

— Эне преклеттер, эне адайлар! Апах чи, Апах! Истiң сiбiк, саңай пасха ниме. Пулады даа сiс парған осхас..., — Толдыра самнах сузын, үгрени порлада сiмiр салын одырча. — Ипчiзi кiрiсче. Пулаттың үт чипес. Ноо ниме хараазынан сельсоветке читкiледiлер ол үзүттер... «Мал сохпасын, теер, тiк чоғыл...» Кiр сый- амнарны.

Ол хараа, индiрki аалларда схот ит килip, сельсо- ветте чылыс парған аал хончухтарынаң иледе тi тызып, Пычон, уйгузын сагып полбин үр одырған. Орнынаң турча, пазох одырча, пас чiр килче, тасхар сыхча, нандыра кирче. Хойнына кiрiбiсчiң чылытыр- чаң кiзiзi чоғыл.

Марик пасха компатада хазанох халын уйгу- Пычон сiбечi тудына, андар парча. Марик, iзiргенип, ача тастан салтыр. Сырайы, хан саап, аалай чахалх ла чiли бiненче. Пилiнең узун илiес сарыг сiрместе- рi оорганнаң полжа чайылдыра салбахтасчалар. Ча- бых ирiилерi, кiйлiче тiгiрезин, ниме-де сыбыранчат- хан осхастар. Кiнге кiйген мойны, хол-азахтары по- стыгастың теен парғанын кiлтчелер. Iкi устыг ти- гейлiг кiксiеес кiдiрiл-чабырыл турча. Кiни пурнынаң тынызы арыг, суум-саам, сылас-соолас чох сыхча. Сылагай сыны тiзектиң стеналархы саринда кiп-кiпi сiйл парған чатча.

Пычонның харах албин, чапсырхап кiрчеткенiне паза сiбечi чаринна Марик чыра тартылган. Пычон, улуг тынып, ноода ниме сыбыранып, сых чiрiбiскен позының компатазынар. Iскер-тiдiр пастыр чiрче. Ол арада аттар табаны нызыраза тiскен. Пычон сiбе- чiзiн узурбызып, кiзенектең хаалха чарини iтире кiрзе, Хапыңның мiнчең аттарын орам (улица) чоғар сiр парирлар.

— Стырлар, хасхылар ла! — Пычон, чалгызаан чоохтанып, тасхар ойлирга тирен сыххан.

Маңзыраан кiзi чубанчых поладыр. Кип-азааның ирiсiн хапса, ирiсiн таппас. Ол айлахтаңа, пу хар- баццанча харасхыда. Сiбечi тамызарга хорыхча. Иди

хорыл чiргенде, аттар табаны пазох нырсылас парир. Ойлап парып, кiрзе — нандыра сiрiп одырлар.

Ноо ниме аттарын сiрчеткiпче пу Хапың мынча хараада! Иди орай суғарчаң ма! Анаң хара суғ индiре ноза, олар, тiзең, чоғар апарчалар, — чоохтанглап, пiр ниме оңар полбин, Пычон узирга чадыбысты. Аар агахтанадыр, пеер агахтанадыр, уйгу кiрбинче. Оор- ганда одыра, тамкы тартыпча, пазох чатча — чох, уйгу тизiбiскен. Сагыснаң санасча Пычон, кiгiснен кiречче, чир дее узуп полбинча. Чуртазын сагынза, Пычонның угаа тың ачи тутча. Нимедiр аның чурта- аны: пiр ле сельсоветтиң кнезi, он ир аалных пазы. Итсе, ол прай хакас чирин устап поларчых, үлгiнi позы тударчых. Ниме ол Казанда үгрентен, Моск- вада, Петроградта полглаан. Амды мында туюх аалар аразында, тайғадагы аба чiли, чир харнын на илiлiп чуртапча. Прай хакас чоңының пазына сыгып алза, улуг городтарда пай нанчылыг полар, чоңның иси- найын чыып, садыг ит турарчых. Чоңны сабылдырарга, сабылдырарга... пу аалдагыларыны — оой, индiрki ааллар iдiк оой, пасха-пасха ааллар пастаза ла тартыларлар. Ниме сыххин парча?... Тизерге... Алтын iзестiг хол- да, бiленче чуртирга чидер. Сынап Сеерге тоғас пар- за?... Че аның мынчагы тыны сыххан, арин хураан полар. Тасхыларны сарыг тайнаң хайдар тобырын алар, час мал...

Пычон улуг пастыхха сыгып алтыр. Улуг сугча караптар чылысча, чарда аймах-пасха товарлар үл- че. Позы, тiзең, хайдар-хайдар улуг тас тураның балкониың чоох чоохтапча. Хан киби кiс салтыр, кiнге сагылча. Плошадта чон тыгылча, хаастар, са- гайлар, хызыллар, шорлар пигдерi балкон алтында, чирде Пычонга азахха тiс турлар. Туразар кiрер полза, нымахтагы осхас сайзаңнар, хунууйлар позын хадар- чалар. Улуг заллар алтын-кiмiснен не сагылысча. Столда ас-тамах үлiче, арага iдiзi чiзiлче. Марик, iк тулуңныг, чоо чазан салтыр, позын холтыхтап, стол- зар одырчча. Кiп сiдiг чит ипчiлер, стол тимнен, си- бер айланымчалар. Улуг, хоос ырағадагы аарлыг ара- ганы алып, iзерге итчедiп, ысхындырыбысты, анзы одыл парды, арагазы прай үстiне чайыл парған, иди iчiгей ле полыбысхан... Пычон усхун парды. Кiн иң пiлiк орнына чит килтир.

— Iзүттер, чазыг арагаларын сындырчалар кi- зес, — ачырганча Пычон, iстiне кiсчеч ыстанын, тi- зен алыстыр чiрiп.

Пычон сельсоветке кiрзе, кiзi тол партыр. Апах ирпчi, Пулат ирпчi. Аларчон, Хапыңның ипчiзi, Хоор- тай, олардаң даа пасхалары.

— Иртидердек, нигечiң, — Пычон Хапыңның ип- чiзiн кир чiрiбiскен аархы туразар.

— Хайдаг андаг пiчiк полчаң тiгенчi малын сох- тырчатхан, — тiмелче Апах, кичеегi Хоортай искирге: пiчiктерер.

— Сикiң тiгенчi малың полыбысты ба, — Хоор- тай халалча Апахха. — Мин хайдаң алар полам инег- ти. Ах инеем iл парған. Хызычаамның, Кнайзамның чалгыс инен сохчаң полам. Паза хайда полим.

— Адайым чох пол парды. Таң хозыга чiрiбiсi бе, — нымаланча Пулат, хазыр тамказын тураа тодды- ра ыстан.

— Минн чоғылох, минн чоғылох, — тапсасхлаан-нар пис-алты кизи, Пулаттың чоохтангынына хоза.
— Адай даа хозылысханы көрүнмеең, — тіпче кем-де.

Хоортай ах інеен адаанда, Аларчон піргер көр-біскен. Амды чоохха аралас сыхты:

— Чонны үретчең нимелер полар чи пу хызыллар.

— Чонны хайдар үредіп аларлар. Найларни хал-бас па за. Піс олариниң оғырлап чіп турарбыс, — ээрел-че Апах.

— Сини дее халар, синин дее оғырлирбыс, Апах харындас, — хаңалчапула Пулат.

— Че тохтат, — ирине хазн тиді Онис. — Иртіре поларзың ам. Умчуң даа асхыңнаң суурарчыхсың. Тураа толдыра синиң не чызың. Чееңчи хураған на ос-хас. — Чоохтасты пасха нимезер нарыпча сизіктіг Онис.

— Оғырлатпни полам ма за мин сағаа. Прай мал-лым соғып, чіп салам, позым пойбалларға адай ба та-заларға хозыдыбызам, — ээрелбөк ле парир Апах.

— Почыс! Анзы ниеме теенің полчаң. Суудап одырлар ба хайдар синнең пойбал-тазалар, — тысча Апахты ипчизи.

— Суудабазалар, хачыбызарбыс, хасхыларға хо-зылыбызарбыс. Ікі адыбыс пар: мээрлеен-де, хыйт тайгазар, — таадырада хатхырча Апах.

Ипчизи, улам ачырганп, Апахтың сазына одыры-бызарға итче.

— Міне мин сини амох — сазың халдырбассым.

— Тохта, тохта, пірее дее сас халдыр, чалаас па-зым чаап чөер, — піргер итче ипчизин Апах.

Кычың иней пулуңда сүркүңнеп одырған. Амды тілленіп, сүүлет паряр.

— Чалгыс інеечеем хайди соғам, парасхан позым, — харах чазын моркамнаң чызынча.

— Чадын чатпас тіпчелер, ноза, ноға паймын-чазың ам даа, — хаңалчапула Апах.

— Апах! — ипчизи пазох тура салды.

— Чадын чатпааным ниеме туза, туңмауахта-рым. Худай пирбеенде, хайди полжм, — ылгапча Кы-чың.

— Пістің аалда Хапың абаа ла худайнаң чоохтас тілче, — Апах амыр арах чоохтанча.

— Иртің ме, преклет! — аахтапча ипчизи.

— Уғаа халчаа табан пу Апах. Пір ниеме киртің-мес, пір ниемеден чалтанмас, — пос алынча чоохтанча Хоортай.

— Пазырыңар совет үлгүзіне, от оттап чуртирзар, — Аларчон, харахтарын сыралта көрглең, сөбде тарт-ча сөстерің.

Апах ниеме-де тирге иткен, че ипчизинің мунауры-гын көр салып, тымыл парған.

— Я, кизи оңарыячаа чох полыбысты, — чоохтан салча Хоортай, пухтан салчыхтар.. аринча пухтап. Че піс аңайғаннар ниеме пілебис. Пічкічілдерөк піл-гей зе.

— Пічкічібис пар, ноза. Пычонға пазырар кирек. Олох оңдайлир, — улугсырхап одыр Аларчон.

— Пазырарға килізер, — хаңаа халтапчадып, кі-зее хайбин, чоохтан салтам Хоортай.

Хапың хаты, соонча Пычон аархы турадаң сых килділер. Пычон прай ла чазар парған турча.

— Ноға піди хорылдырча пісті Совет үлгүзі, Пы-чон абаа? — тура салған Апах. — Син, Совет үлгүзі, ноға хорылдырчазың?

— Апах! — ойлап парған ипчизи.

— Хыя пар! — Піргер сазыбысхан ипчизин Апах.

— Совет үлгүзі чоғартын итче. Миниң үлгүм мын-да ла, сирерге ле, — Пычон сырайың тырыстыра тут-ча кізее ыранған адай чили, — Минсугадагы орыстар итчелер аны.

— Орыстарох, пазох орыстар, ыя, Пычон, — сым на одырчатхан Хоортай тура түскен.

— Анаң пічкіті олар ыс тур ба хайдаг за, Хоор-тай. — Аларчон сөб тартча.

— Арда үредерге чөрлер пу хызыллар, — сүркүң-нир пазы нымыланча Хапыңның ипчизи, — ікі соор оң-пазы иттер тыхтапчабыс.

— Нигеңиң, ылгабанар. Паза хайди идер зе, — амаллапча Пычон, нигезіңиң пазын сыбап.

— Че тарасхлаңар. Иртен иртөк прай чакылған ние мында, сельсоветте полар кирек. Хызыллар чит-келекте тимнен салаңар, — Нымзағас, олох туста, үрү-гістіг чоохтанча.

Кізілер пірдең-ікіден тарасхлапчалар. Суум-саам аал аразында толыбысхан. Ылгасхлап ала малларын сохчалар. Тілленісчелер, Совет үлгүзін сөкклетчелер. Кемге киртіңизин харасхы чон. Пічкік пілбинчелер, үлгү оңдайын оңнабинчалар. Пычон оларға хан-пиг осха. Аның чооғы оларға үлгү, ноза. Пычонға олар брин-челер, анынаң махтанысчалар. Хоптанар чир олар піл-бинчелер. Ниеме хоптанарлар, Пычон пар ноза, ол саба итпес — поэзияның чонын хыйыхтабас.

Пычон килген пічкікті пазох хатап хыгырча: «Чох-чоостарға теңмеске, ортын хонхытхылардаң — көп чох, анзын даа чөппең; пайлардан, кирек полза, орта-чара даа ниемең аларға. Пирбинчелер — күснен, рево-люция үлгүзінің тиріліг күзінең аларға. Оларгох, пай-ларға, Минсуга тартыраға. Тартынчахты хайраллир-га тиріліг хадаг сыгар пирерге». Пычон күлінібіскен ниеме-де, анаң пічкікті көйчеткен песке сугыбыс-хан.

Пычон сельсоветтең хайдар-да маңзырап сых пар-ған, анаң чалаңмазын хабынып, нандыра айланған, пөрин тутхлап, ноо-да ниеме сагынып, иледе турған. Сырайы пірееде, отха ізеен чили, хызарчатхан, пірее-де, соохха тоңан чили, хазарыбысчатхан. Анаң пазох Пычон бриніснең оңзін сыххан. Амды ол отысха чит-келек чит, сизіг ирен пол парған тур (ол за отысха ікее парчатхан), өкер чүзи, иптіг наахтары, сылагай сы-ны, улуг чітіг харахтары, чалбах хара көміселері, хой-ыг, узун кірбіктері, көні азахтары — прай киліскек, прай чөптестіг чыылған осхастар пу пухтагы табан-да. Ипчизи үреинең пеер Пычон поэзия сиберлеп пас-таан. Улуг Казань городта көміккен кибірлерні нан-дыра тартынған. Иптіг тонанча, арағаны иң не ки-ректе ізібісче. Хыйга сағыстыг, көп пілістіг, че агаа хөза, уғаа көйтік. Піреезі көйтік полча, сагыс чит-тинче. Пасхазы сағыстыг, че көйтин чоғыл. Хачан са-

ЫРАХХЫ ААЛ

ғыснаң жүйтік пір кизіде пірік парзалар ол кизіні ча-
лаас холнаң хаап полбассың, микее түзір полбассың.
Ол, кирек чирде, тикке алар, аарлыға садар; сас аттар-
ны, чабас ат чілі, чидін чөрер, чазаң аттарны ибек-
тең ибек ойладар. Ана андағ кизі Пычон. Харасхан ни-
мезіне чидер үчүн ноо даа ниме-ит сзлар, че чнціс
ани полар.

Сагам ол хайдағ кирек ит парча? Кемнең күрес
парча? Хайди күресче? Нимее чидер, нимее урунар ни
зе? Анзын соонаң көрербістер. Сагам ол ноға-да Ха-
пыңнарзар парча. Соонаң даа көрзең өкер пасча. Ип-
чілер аннаңар хат харахтыг тін сыбыразадыр. Хыстар,
аны ырахтынох юр салып, сасхлазадырлар. Почкаев-
тер, анынаң на махтанызып, тадар чирішң иң хый-
газы, хан полчаң кизізі тидірлер.

Ноо даа сөбк поэзиниңаң көдірілбин полар ба за,
көдірілер, махтанар.

ПИСЬМО

Арина Петровна Полицева школа астыр полбин
пір чыл иртір салған. Сельсовет пазын даа икіп сал-
баан Аринаның сурынызына. Урок иртірүең чир чо-
ғыл, школа туразы ирбеенер. Пычоннаң школа ки-
реең чоохтасханда, ол кизе-тоғыр халхан: «Хайдағ
школа сірерге мында! Маң чоғыл анынаң өлізере!»

Арина улуг ачырганыста. Ол поэзиниң даа тура-
чаанда онча олған үгредерүк, че палаларны хайдаң
алчаң. Пір дее пала килбинче. Чымылыс парған пала-
ларзар парза, олары сымнар ла чілі пытыраза халча-
лар. Ониснең хада ибдең ибге чөргөннерөк, іче-паба-
лары палаларын поэзтинчалар. «Ибде кирек», — тіп-
челер. Пір иней (хам кней тіп чоохтаан Онис) түжүрүк-
лағырыхнаң удурлаан Аринаны. Хыпты алып, пол сас-
хлапча ол иней, хауан Арина оларзар киргенде; нин-
че-де пала оорған алтынзар чыплаза хал-
ганнар.

Паза ла полчаа чохта Арина Петровна үездер пі-
чк пасхан. «Пу аалда школа асчаң ондай пір дее чо-
ғыл, — пасхан ол. — Палалар мнинең чазычалар. Па-
ба-ічелері ибде ниме иттیرهге тартынчатхан осхастар.
Школа туразы чоғыл. Поэзм туразында даа пірее он-
ча олған үгредерчкпін, че пір дее пала піссер килер-
ге унабинча. Көп палалар ағырлапча. Чиділ ағырын,
тудан, харах ағырын угаа көп. Улуг даа кизілер көп
ағырлапча. Туралары істі угаа кірліг, хайдағ-да ха-
зыр чыснаң чыстанча. Инс кып-азахтары кірліг, сы-
рыг да намачы. Көбизін теер кыптг чөрчелер. Он час-
ха читкелеп парған палалар хызыл чалаас чөрчелер.
Хайзылары сыла харал парған узун киден не көгенек-
тіглер. Соох харда чалаас азах ойлас чөрчелер пала-
лар. Анзы, иртен, иирде тасхарлир кирек полза, іди
сыхчалар. Хайдағ андағ кизі хайхастыг чон полчаң?
Піт тее, ходыр даа, сөбл дее толдыра. Трахомалыг
кизілер чи, мирселері (пулчурхайлары) сісеткен кизі-
лер чи хайдағ көп. Мойнылары үзе чызып парған
осхас піреезінің. Мынзы тастынаң көрінчеткен

ағырылар. Көрінмнн киміреткен ағырылар чи нин-
че пар полар.

Мында пічккк үгредердең нимес. Иминир кирек.
Мин имүи нимесин. Иинер дее чоғыл. Иң пастағы-
зын хина, харах каплазы, ходыр имі илееде кирек.
Улуг имчі ызар кирек».

Арина Петровна, пічин пас салып, хатап хыгырып,
конвертке сугып, адрес пас салған: «Мянсур, уезд
пастыгына».

Пічин сал салған. Пазы тыысталча. Ікі чыхчозы
күүлесче Аринаның. Хулахтарында, сарыг сеектер
ыыласхан чілі, ыың-ааң истілче. Харахтарынаң оогас
хыбыннар тоолас сыхан. Пазы айланып, столга тўң-
дере чадыбысхан. Азыранчаң улуг тура. Столда бң-
пазы чіуең ниме іди не үүдче: пызырған иттер, ах
халаастар, сахар, конфет, пряник, сушкалар. Арина
анда азыранча. Зойка чіуең нимелері хайдаң-да та-
зыплача. Угаа брчліг ойлап чөрче Зойка. Ах-сарыг
сазын ікі тулуң иде үр салтыр, чохыр фартук кие
салтыр. Федор Павлович хой иди оохтапча, улуг ха-
запзар тастап турча. Хазан ноға-да подда чоо оор пур-
ладып хайнапча. Арина мындағ столны хауан даа
көрбеен. Азыранча. Анаң чіуең нимелері хойның
сухлапча, улуг артынчахха пряник, сушка, конфет-
тер, ах халаастар тыхтапча. Паза көрзе, чалаас пала-
лар толдыра ізіксер тарта ыгылысчалар. Анаң на Ари-
на ол палаларга чнис үлестір чөре пирген. Хара пас-
тыг палачахтар ах халаастарны, сушкаларны, пряник-
терні харагастары сагылызып ала чіпчелер. Көрер
полза, Зоя мындох чіуең ниме үлестір чөрче. Халас
палачахтары харныларын, падастар чілі, педейген-
че чіглеп салтырлар. Хатхырысчалар, күрегісчелер, се-
гірісчелер. Суум-саам на турча. Паза пір хабын чөр-
зе—көп чалаң кизілер чүгүрткелеп одырлар. Азыран-
чаң тураа хап-орта килрлер. Олганнар пытыраза ой-
ласчалар. Арина сығара ойдырға иткен, анаң Зойны
тапшин халып, айбынган аразында, чалаңнар тураа сы-
ғара сегіртпчелер — тура изелче, Аринаа потолок
индерілче, Арина андарылча...

Арина, паза пілінзе, подда чатча, усхун парған,
оң чытанаана түс партыр, анзы ағырча. Түзгн сагы-
нып күлн салча: «Тадылыгох түс. Ам полчаң полза
ол стол».

Полицева астап парғанын ам на хабынды. Хас-
табин пызырған яблахты узаан сүтнең чіпчелер. Зой-
ка чаксы хастабинох тайнап одырған оох яблахтарны.
Аның хумзый парған сырайы ызырнықтың пүлес ча-
риниңа күрең арах көрнген. Сөблмек арах үттг пурны
ла сымылп одырған. Іди наа да чнис хынниңа кірбіс-
кеннерінде, ізік тартылған. Арина сурған:

— Кемдір?

— Мин, Арина Петровна, Онис!

Орайда сураг-сап чох ізік азарга чарабинча. Хас-
хы даа, оғыр даа кір килер. Андағлар удаа хайынча-
лар пу аразында.

Онис, азахтарынаң харны хахтабызып, столзар ікі
көптіргес салча.

— Күлн дее чаксы хахтабаам. Көптіргес ізіге чаксы.
Істінде тогыраан хузурух чаа, хой хузурия. Чарчабыс-
пазын тіп маңзырадым. — Онис холларындағы күүлер-
ні чызынлапча. — Көп нимес унычак полған. Мылтых

үлүкүңгө чыпчаткам. Палалар іпек ле кілеп...—Налапкаа одырча Онис.

— Нимее арылчазың, — Арина таңнап парып, чоохтанча, — позыңар даа чируксер. Пістің яблах пар. Сірернің яблах таа чоғыл.

— Көчө чарба насто, ит насто, — Онис сала-сула орыстап іліп настабысхан, — Сидис иредем мама, кусит кирек, — Зояны столзар одыр теені полбас па за Онистің.

Арина Петровна пір көптіргесті кисклебіскен. Тузы пір дее тадыбаан, че хой хузуриның үзі столта сеели түскен. Тузы даа чох полза, уннаң иткен ниме, чагнаң хада пысханда, чирге бөтіг, чапсых пілдірген.

— Одыр, Онис, яблах чі узаан сүтнең, — одыртча Онисы Арина.

— Ыспасиба. Сагам на столдан. Парим. Маңзырапчам.

Онис сыгарга парыган.

— Тохта! Яблах алып ал. Олғаннарыңа пызыр пирерзің, — Арина хылгалыг хазанахха яблах салча.

— Чо-о-ох! Яблах пар пістің, — анзын Онис орта чоохтанмаан. Олар яблах салар чоғыллар. — Син магаз пу нимені чоохтап пир, — Онис ізік тудазын тудына, иледе сагынып, суранча, — как сказит апчагыча сагаа хынчам тирің, — сол холынаң пладының күрезің тутхлапча Онис.

Арина Петровна піл полбин иледе парыбысхан. Онис, настап арынып, анаң холларынаң көздіп, ниме сурчатханын пілдіртп алган.

— А-а, Пулатха көбленчеткеніңі орыстап чоохтирға ба? — піліп алган Арина.

— Я, я, бди чи.

— Я тебя люблю, — полган на сөсті іле адап пирген Арина.

— Я тебе улуплю, — чадап чоохтанып алган Онис.

Зойка тадырада хатхырыбысхан.

Онис ах-тик ле тур салган. Пірде Зоязар, пірде Ариназар харахтарын на тыплатхан.

— Алыг хызычаң, — үезі хызычаанзар хатыг көрбіскен.

— Син, Онис, хыя адапчазың. Зоя агаа эрепче. — Мин сини согам түіксің. Люблю тир кирек. — Арина хатап-хатап чоохтап пирген. — Улуплю, луплю — сохчам теені полча. — Люблю — хынчам теені, луплю — сохчам теені, — Арина, паядаң тыстанып, ам на хатхырча.

Ониске ам чидісті. Хатхырча. Нинче-нинче хати «я тебя люблю» тіп чоохтанып, өрчліг сых парған.

Аринаның істінде угаа өрчліг полган. Ол пу чиит хакас ипчінің орыс тіліне үгреніп аларга тың күстенчеткейіне өрінген. Позы сагынча: «Нога мин аның тіліне үгренерге іди күстенминчем. Олар мині поэзының кізіліне санирлар».

Көптіргесті чейнең ізіп, ижеліг-хыстыг матат тос парғаннар. Олар иледе күү іпек хараа көрбеең полғаннар. Пу аалда халас таа чеен кізі асхынах. Итті зе матап чіпчелер. Яблах таа одыртпиччалар. Яблахтап деревняларзар пар килчелер. Че пу чылларда іди

дее чөрерге хорыхчалар. Чабаллар тың хайынысчалар.

Федор Павлович семьязынаң хызыхча. Яблах сыхпин парған, ас алчаң чир чоғыл. Алар чир табылза даа ахча чоғыл. Школа азылбаан, аннапар Арина тогынминча. Школа азылган полза, сельсовет уездсер пічк ызар полган, аннаң Аринаа төлег ахказы кил тураруых. Федорны милицияа алып алғаннар. Агаа даа ахча төлееннері чоғыл.

Арина Петровна істінде чоо ачырганча. Нога ла Федор мында іліп парды. Пу хакастарның аразында оң полбаадаг. Бондарево аал пай аал тіп істілче. Чирі дее мағат осах искенде. Амырынаң чуртап одыраруых, андар парып алган полза. Ам чи! Түрче идіп өзөгип өлерлер. Алай пірее хараа киліп, хасхылар үзбөңні, Федор чох полза, зкбөңні өдір саларлар.

Ипчінің хараана кічиге искен чабаллар көрініс сыхханнар. Мына тураны ипчібістілер. Ізік, көзенектер тохлатчалар. Оң-пазы чабал үннең аахтасчалар. Узун пычактарын хылаңнатчалар. Пычактарынаң хан сеелесче. Хайзылары сылых хан палтылар пулгастапчалар. Мына ізік одыл парды. Ор-мар түзіп, кире хончалар. Федорны абылап алдылар. Пірсі саапча, пірсі сасча. Аринаа тыынчалар. Зоя, сырлап, үезіне чапсынча.

Арина тура хонды, ізік пиктеп, ызырикті учурып, Зойканың хойнына кірбісті. Чиркестіг, хакастыг сагыстар піргер парбинча. Тасхар чил көдірілібісті. Көзенекте тізі хоосха майлапча, хас сыылапча. Түрче сым пол парча. Пазох ла көзенектер тастында көп хоосхалар сырлас сыхча. Чил тыпчатхан осах.

Ол хараазын Арина пір дее узубаан: Зоя халың узупча. Ниме іліп одыр за ол.

КАЗАКТАР ТИМНЕНЧЕ

Ах хан армиязының кадровай офицері Харбинка (іди солалал парған Федор Павловичтің пір деревнядаң сыххан ырычызы, орыс офицер) Минсугдагы харибдең тизібіскен.

Амды ол пай казактар деревняларыңа чөрче, улуг армия чыпча. Минсуг уездіндегі тыгалах совет үлгүзін андарып, хан үлгүзін хатап тургыс саларга казактар прайзы тиринчелер. Таштыптагы, улуг Ноньптагы, Кічиг Арбиттагы казактарның иреннері, чиит хыс, ооллары прай тирініс сыхханнар. Ким озариндагы казактар деревняларында андагох хорылыс парча.

Урунда хакас чирі улуг хан полтыр. Аның чирі Чулум сугдаң Соля татларына читіре, Хакасияның суглары пасталчатхан тасхыллардаң Хызылчарга читіре чайылчатхан полтыр. Хакас ханының чирінің ис-пайы көп ханнарның хыказын хылчыхтаңаң полтыр. Хара моолларның, сарыг моолларның ханнары көп чаачыллыг нинче-нинче хатап чаанаң килчең полтырлар. Нинче нымах, нинче кип-чоох ол тустардаңар

ЫРАХХЫ ААЛ

хакас ныхахчылары пілче сагам даа. Ол ыраххы тустардағы хазыр чаалар хакас чирінің чонын хыр-чаңнар, малын сүрдеңнер. Чонын мунарлап тасхыл-лар азыра пленге алып, сүр парыбысчаңнар. Тіріг халған парасханнар тайгаа чазынып, тага көленіп, ос хал турғаннар.

Иди пис-алты чүс чылуа парған полар. Чон хорал турған: чаага хырдырча, пленге сүрдірче...

Он читі век читкен. Орыс ханының үлгүзі Сибирге чит килген. Хакас чирі ол туста ал-алынча ханнарға чарыл парған полған. Хаастар, сагайлар, хызыллар, пилтірлер. Хара, сарыг мооллар оларны пірердең саап турғаннар.

Эне ол иң аар туста, хакас чоны саңай чох пол парған туста, хакас чирінің пастыхтары чылысхан озыр (таң Ағбан пилтірі Ах тигейде чылысханнар ба). Ах ханнаң, орыстар ханынаң хакас чонын ара-чылап халарға сурантырлар. Сураныснаң Петербург-сар кизилер ыстырлар. Хакастарның орыс чирінең пос көңінің пірігерге сураныстарын орыс ханы чараттыр. Хакас чирін ыручылардаң хадарарға орыс армиязының казактары (чалаң чаауылары) ызылған. Казактар хакас чирінің границаларында хадаг орыннар (парносттар, острогтар) пүдіртірлер. Пара-пара килгенде, ол орыннарда казактарның улуғ деревнялары өскеп парғаннар. Казактарға пос хынганни чуртирға хан үлгүзі прай оңдай пірерчең. Чирнің чахсызын алып сүрдірчаңнар казактар. Россиядаң көс килген орыс кресеннерінің чирлерін, хакастарның чирлерін казактар пылап турчаңнар. Казак деревняларынаң олаңай орыс кресеннер деревняларының аразында улуғ ырыластар полған. Казактар деревнялары хайдар-хайдар пайыгалап парғаннар.

Амды, Минсуғ уездінде Совет үлгүзі тур парғанда, казактар, Совет үлгүзі постарына нме ағыларын орта хабынып, ол чон үлгүзіне прай постарынаң удурлазарға тимделер.

Харбинка казактарының андаг көннің мағат пілче. Ол позы даа казак төлі. Совет үлгүзін чох идібиссөк, Минсуғда үлгү пазына полар. Харбиндегі нанчыларының товарын прай Минсуғ уездіне садар. Тазынап, сілекелер чыыр. Итнең садыг итер. Ахчазың өскіріп ялаа, прай даа Сибирге, прай Россияда садыг итер. Харбинка-миллионер (көп миллион ахчалыг кизи). Иди сағын чатча Харбинка, арыгда уламаннаң адын отхарчадып.

Тигіп нымзах пулуттар тартын салған. Күн пулуттарға сөрген салған. Хыян чоғыл. Амыр, сыныр кинде пір дее табыс истілбинче. Тайға хары алпағас ла. Аны чил пухабинча, чазы хары чили. Харагайлаа, сыбылар, тігеннер, чазыпчах ойнаан чили, хар пүнгенген салтырлар. Че олар кізіг пала осхастар: сырай-

ларын харнаң пүрген тее салзалар, азахтары прай ачых, іле көрінче. Чалаас ағастарның салааларында арчылар, көп ах нинчилер ле чіс салған осхастар.

«Петербургта тура садып алам,—сағын парча Харбинка,—садыгчыларда, фабриканттарда баллар полар. Анда чит ипчилер, чарыхха сағылызып, ах хуулар чили чүс чөрерлер... Париж, Лондон, Токио, Америка—прайзын чөрем». Харбинка сағызының гадьлинина тітіреңни түскен. Ахсында алындағы романнарда пазыл парған арагаларның, чинистернің тадни пилдірче, сілегейі ахсына толча.

Ачыхтын алындағы сырбаглардаң сымнар түрле-зе түскен. Харбинка чочып парған, мылтиин хаба тартхан. Хар осхас түктіг ады хулахтарын чимйіте тудыбысхан.

Сырбага аразынаң тұлгү сыга салған, парбах ху-зуринн сөбде тут салған, уламзар алдыра чир чыста-глап одыр. Чадох пірле салыбызарчых тұлгүні, че мылтых тапсадарға чарабас. Тұлгү, чир чыстаглап пірде пір хыринзар айланглап, чагдапачатхан, анаң, пуларны көр салып, хузурынн на көдірген, харагайлар алтынзар сыбдырт чох чыпли да халған. Андартын, илерте түзе, тасха халбастана сыххан. Көмес ле ачыхха учутып, харасхызар нандыра чит парған.

Харбинка улам төзін хазып алып чатча. Хысхан оттын чызы харинн ачытча. Улам алтында, позына чағын, күскелер сикхас сыхчалар. Аның сағызы то-ғынчаан на тоғынча: Минсуғдағы коммунисттерні ол час ит чили салыглицых. Иң пастап Губенковты орта-чара, анаң үзе сабарчых, көр хайдаглар олаа...! Пір нимелері чоғыл, үлгү тударга сағынчалар. Кем искендір хулның үлгү тутханын. Хулнаң ат пір осхастар: ахсын тут, хамчы сап. Ат ол от-сула чипче, че тігізі жібк азинн хоратча. Хая киміртөржікпін, ағас тайнадарчыхпын, постарының ханын постарына ічиртерчүкпін мин коммунисттерге... Харбинка сабыхси пирген. Уйгу аразында пазы алтында чир күүлені истілче. Хараан азыбысса, денщиктері айлан килтір-лер, чибіргі пис часха хабысхан ікі оол—пірсі хакас, пірсі казак.

Харбинканың парған чирінээр ікі чол апарча—пірсі чайгы чол, пірсі хысхы чол. Чайгы чолча кизи чөрбинче, хар халын, чалаң даа итчее чоғыл. Хысхы чол пусча парча. Чарда аал. Кем піледір, арса, анда хызыллар даа турча полар. Чол сыныхтап килерге ысхан ол пу ікі оолны «Хызыллар чоғыл. Олар тайгалыг чирээр килбинчелер»—піл килгеннең денщиктері. Иди дее полза, ізестіг ползын тіп, көйтк ка-зак күлеске читіре ат отхарарға чаратхан. Тиріліг үзөлен пүлес сахтапчалар.

Анатолий КИЛИЖЕКОВ

Хайдаг даа узун чол чорыхха
Хысхачах ла піске пілдірчең.
Пастағызын мині охсанып,
Чылтыс чілі, чарып халғазың,
Аарыныснаң нбйіп, хынғаным
Хыбын чілі, хызар парғазың.
Ол хараада пір дее узубаам,
Тақ сузына удур маңзыраам,
Охсанызың одын хайраллаам,
Чуубызарға суғнаң чаратпаам.

* * *

Тудун чілі, нуннер халарлар
Ах салының тигір паарында.

Часха нире узир ағастар
Ах харларның нүмус сузында.
Ылғазарлар чилде зментер,
Соох хызарта наахты охсанар.
Тоғазығны сағир чүрентер
Хайдар-хайдар нббрен сабылар.
Часхы нилзе, хустар айланар,
Сарын чілі, суғлар ағарлар.
Чир тобыра сығар порчолар,
Нбн чазыны чазап толарлар.
Наа пүрлер ам хатап алчазар,
Нбл хараанда тигір нбгөрер.
Че чүреем дее минің чазалар,
Часхаа чілі, сағаа брнер.

САҒЫСТАР

Тимір чаллар, тамырлар чілі,
Сыстасчалар чирің кбсінде.
Чарыпчалар нүмүс чылтыстар
Нбсүдегі нбзін тигірде.
Мин перранда турчам чалғызан.
Теолапчалар пүрлер сарғалып,
Ойласчалар пазах поездтар
Векзалларда тўрча тынанып.
Ай ниетіне тағның одырча.
Зментер чмлге ылғасча.
Тимір чолның узун хылында
Салымның сурлаары сарнасча.
Син ырахсын, минің хынғаным,
Хлйди ам даа пічмиң нилбинче.
Ибгліг чапчаң иртчаң чөөых нун.
Амды, тізең, узун пілдірче.
Уйғузы чех хараа чит нилза,
Чмит нбсінде чүреам сыстапча,
Ах аба ла чілі, подушкам
Наннаң нанға тыс чах айланча.
Пүрлер сарғалча ағастарда
Сыбыхтазып чирің частанча,
Ністеп ала намнің хынызын
Сағыдарға поезд апарча.
Ах хазынның амыр хойнына
Піс хынчаңмые нир сәй парарға
Пәза ыраххы сарығ айына
Нблланізіп ббрлап турарға.
Хайдаг даа узун полза хараа,
Че чөөхтарға өлех читпечең.

АНЫМЧОХ, КУСКУ!

Нбснүм минің, нуснүм,
Алтын састығ хызым,
Чорыхха маңзыраба
Ағырин тимненіп ал.
Иргі нибірлернең
Узуи чол алнында
Нзін хыринда, хызым,
Тўрче одырып ал.
Ачығ үннің, нбблче
Туриалар парчалар
Салымның тигірче,
Бурлантар чілі.
Пүктернің іетінде,
Хоос нибіс чазылған
Сарығ торғы пладын
Хазың чабынған.
Арығның хойнында.
Чарых чул хазында

Хап-хара сурларын
Нымырт палғанған...
Чазыда маң чоғыл,
Ас чолға нуўлапчо,
Ізіг тир пурлапча,
Чирім тоғынча.
О, хайди хап-орта
Чонда чоохтасчалар.
Нбснүнің пір нүні
Чылы азырапча.
Нбснүм минің, нбснүм,
Алтын састығ хызым,
Ибіңо мин нирем,
Аарлап сині үдөзем.
Хоос нирлес хыринда
Анымчоғым пирам,
Ах харларнан хада
Чирімзер чидом.

Владимир ШАЛГЫНОВ

АБАХАЙ ХАЗЫҢ

Нбл хазында хазың, хазарып,
Нун чаринда нбглопче.
Нбн чылақмастары сағылып,
Нблнің нбгіне нбнейче.
Хазың алтында нбн нибіс
Хырых порчонең алчасча.
Ханасилбыс — Чир-суубыс
Хараам нбзіна чезанча.
Өтіг үннер тарапчалар

Абахай хазың нбіро.
Ооллар, хыстар ойнапчалар,
Нббленістерін ббрлодо.
Мында тынанча чмит улус,
Мал хадарып, сабланчатхан.
Мында чыылча нбгүчү улус,
Марығлазып, тоғынчатхан.
Хайдаг хынығдыр истарго
Хыстар, ооллар сарынын!
Хайдаг бнордір нбрерго
Хазыңның чайхалчатхамын!

ЧОА ЧӨРГЕНДЕГІ СТИХТАР

ТОРЕЕН ЧИРИМ АҒБАНЫМ

Ырах сөөмдө чат хөвчадыр,
Алып күстіг паровозым
Чирім тебыра апарчадыр.
Терпектөрінең вагоныбыс
Чолның көглөрүн апарчадыр.
Аллыг чазылыг пай чирібіс
Чапсысты, сілини нбзтчөдір.
Пірде алныбыста улуғ суғ,
Чалбах чол чіли, толгал парча.
Пірде хырибыста пбзк тағ,
Ағаснаң чабынып, тур саяча.
Пірде город оттары
Онар варста чарыпча.
Пірде сугны низіра
Тимір тахта тартылча.

ХАРА ТАЛАЙ

Кбн тигірнең пірін парған осхас
Хара талай алнымда чайылча.
Кбн чазыларымның хыразы осхас
Салғағын талайның чил абытча.
Піреоде паарсап, іче чіли,
Чарларын ағырин сыйбапча.
Піреода, нур оолағас чіли,
Салғағын чарзар тастапча.
Піреоде, нббленчотион оол чіли,
Чарына нимо-де сыбырапча.
Піреоде, нитопчотноң аң чіли,
Кинотін но чарынаар атыхча.
Ана хайдағың, Хара талай!
Тиктең нимос оиниң хазыңда
Хайхастыг ырлар варнас турған,
Ізіг сбстор синиң хойныңда
Посттор пазында чалл турған.
Хайдаг сілігің, Хара талай!
Миниң дәе чүреемні нббродіп,
Паарсастыг сбсторні пирчөзің,
Чылыг еалғааңда хынып чайхап,
Махачы нус піске хосчазың.

ХАРА ТАЛАЙДА

Сугны ора-чара саап парча
Хус осхас нини «Кометабыс»
Салғаанаң талай ойнап оыхча—
Пизінто абыдылчабыс.
Оң саринзар харах тастазам,
Талай тигірнең пірінче.
Сол саринзар ситкіп нбр турзам,
Кааназ тағлары харалча.
Талайның чарлары хастада
Окорек городтар турча.
Пароходтар нир тузында
Сухуми городха читчө.

ТАЛАЙ ХАСТАДА

Чит экскурсоводыбыс пісті
Сухуминең таныстырча.
Ботанической садық істі
Аймах ағастарнаң чазалча.
Хучах читпес пбзк пальмалар
Кбн тигірээр тартылчалар.
Сып-сылағай, нисне бамбунтар,
Чит ооллар чіли, турчалар.
Обезьяналар питомникте,
Час пала чіли, курленчелер.
Күснүдө дәе улицаларда
Сіліг порчолар алчасчалар.
Майххпас автобус ойлапча—
Агра, Адлер, Сочи иртіпче:
Полғанында ла курорт полча.
Мында толдыра чон тынанча.
Санаторийлер пүдірорго
Пістің чоныбыс күстончо.
Чонның хазығын хайраллирга
Партилыбыс сағысырапча.

АНЫМЧОХ, ХАРА ТАЛАЙ!

Хара талай, чир ундубаспын
Чүреем чалыннатхан сілиңні.
Хара талай, пазох килербін
Исторго мирдо синиң нббңні.
Хачан даа успөв миниң хынызым
Тбреон хазыр Таштып суума.
Хачан даа крлпос миниң чүреам
Чалбах чазылыг Ханас чиріме.
Хара талай, тустыг сууңнаң хада
Сағаа хыные чүреоме синп парды.
Хара талай, абыдып еалғааңда
Аллыг хучааңзар тарт салдың.
Хара талай, хачан дәе сағынарбын
Ічонинча аллыг істіңнөңөр.
Хара талай, анымчохтаспабын,
Искірчем хатап нилерімнөңөр.

МОСКВАДА

Столицабыс Москвача пастырчам,
Чүреөчөөм брністіг сабылча.
Чир алтындагы метрозар нірчем,
Хайхастыг пасхыс поэмы индірче.
Чап-чарых дворөц осхас чирдебін,
Электрична чонны күўлет парча.
Хызыл площадьха сыхтыбын—
Чирім сілини мында чалтырапча.
Площадьча улуғ тақнаста иртіп,
Маэзолейзер чүроксіп чағдадым,
Уғаа даа сағысырапта турып,
Угретчібіснең тоғасхан полдым.

Кремльнің стоналарын нбіре
Окорен нбк сыбылар хурчапча.
Хызыл чылтыс Кремльнің үстүндө
Коммунизмээр чолны чарытча.

УЛУҒ ПАЙРАМДА

Иң улуғ пейрамны сахтап алдыбыс
Союзыбыс иліг чазын толдырча.
Телевизор алнымда одырчабыс —
Москөчтөр город чүраонзар ағылча.
Куранттар он часта сықырап сыхты—
Площадьта прайзы парадха тимде.
Маршал чаачыларны алгыстап сыхты—
Олар хазыр «Уранаң!» нандырча.
Анаң чаачылар ух-тиргілерінең
Хызыл площадьча махачы иртіпче.
Оларны Маэзөвой трибуназынаң
Устагчыларыбыс алыгетапча.
Саонаң колоннааары халых чонның
Уғаа сіліг чазалған пастырчааар.
Мында кбрдім күлүкторін Чир-суумның,
Пір дәе чиңдірбөс мындаг ынағлар.

САЛЮТ

Кинетін харасхы мирні тобыра
Хайдаг-да етыс күзүри түсті.
Прайзы харапчалар чоғар алдыра:
Мына порчолар букөді бс сыхты.
Улуғ-кічкинең «Урал» хысхырбинаң
Хызыл площадьсар кбні іділчелер.
Ракоталар тигірээр Кремль үстүнең
Узін чох порча бңңи атыхчалар.
Кізілер соонча маңзырадым мин дәе:
Мында чон, халын тайға чіли, турча.
Кбрзем, кореөц, француз, негр дәе—
Онтлбрьның улуғ хаалаана брнче.
Прайзы пістің иліг чылның еалюдым,
Пізбн чіли, ах сағыснаң сахтапча.
Совет чонының часкалыг үлүзін,
Сын чүреөнең удурлап, махтапча.

ОРТЫН ЧҮС ЧЫЛЛАРДАҒЫ ХАКАСТАРНЫҢ ЛИТЕРАТУРАZYHAҢАР ПАЗА ФОЛЬКЛАРЫНАҢАР

УИ—ХII чүс чылларда хакастар государствозында тюрк тилдиг пичик пар полганы тикси дее пилдестиг. Ол пичиктер пастагызын на ХVIII чүс чыллар төреенде Ким хаанында (сагамгы Хакас автоном облазының чиринде) табылганнар. Аннаңар оларны ам даа Ким пичиктери тил адыдырлар. Пурунгыларның Кимдеги хумартхы пичиктери (хаяларда, обааларда, таптаан ахчаларда, аннаң даа пасха нимелерде пазылгалаан) Хакасия паза Минсуг ойымында ла нимес, че Алтайда, Тувада, алтынзархы паза кидерки Монголияда табылгалааннар. Мына пу чирлер IX—XII чүс чылларда пурунгы хакас государствозына киреңнер.

Пу пичиктерниң сини чох юбүн кбрп (аннаңох кббп истиг тухса читлеен полар, неке), оларны хыгырып, сагынарга килисче: пу чонның пай-пиглери ле нимес, че олаңай даа чон аразында пичик пилеңнер пар полган полар, хынза.

Кбримге Хая-Пазы тил хаядагы IX чүс чылларның ортызында пазылган пичикти алып алаңар: «Прайзыңар истигер, кизилер, Хара сэнгирниң илүзүн». Пу пир-ики ле кизи нимес, че көп чон хыгырзын тил пазылган нимес. Мыны хыгырган кизилер пуох хаяда постарының таңмаларын сал парыбыстырлар.

Оодых кбриндестер кизектеринде, идис-хамыста, оорчыктарда, пасха хан ахчаларында прай пу нимелерниң ээлериниң аттары пазылгала парган поладыр. Мынзы даа пичик пилизи илееде тарап парган полганын киреңилепче. Сагам пиле пилебис, хакас каганнары пасха ханнардаң хабарлазын тил алызарга даа итселер постарының пичинең тузаланчаң полтырлар: IX чүс чылларның аразында пу пичикти, уйгурларның сылтаанда үстүнзархы, искерки паза кидик Азияда тикси танычаңнар. Тиктең нимес таныхтапча хроника: «Оларның пичиктери, тиллери уйгурларнина угаа тббйлер».

Алты чүс чыл азыра поэзының пичии пар полган государствода икинчилес чох школалар даа паза үгретчилер дее нар полган полар, агаа хоа хай пиреа литература кибрлери дее.

X—XII чүс чылларда, пу государство иң не күстиг паза бнненчеткен туста, хакастар илееде көп искерки дее, кидерки дее ханнарнаң, садыг идизип, илүлеизип, культуранаң алызып, палгалыс тутчаңнар. Кбни чохтаза—Афганистаннаң паза Ортын Азиядаң Искерки Туркестанга паза Хыдатха читире. Хакас садыгчылар, илүлер паза чаачылар Ортын Азия, Искерки Туркестанга, Тибетсер, Хыдатсар паза пасха чирлерге чбрчең иргептирлер. Аннаңар пу чон пасха даа чирлерниң культуразынаң таныс полгаң.

Илееде көп хакас пайлар, пиглер, «ибде» үгреткенге чбпсиямин, тблдерин пасха ханнар чирине үгре-

Ирина ИДИМЕШЕВА

ОТНАҢ БСПЕС ЧОЛЫЧАХ

Тар чызын чыстабаабыс,
Яблах хастырыгы чибевбис.
Кирен пазының үгүзөзүн
Тадмин сынап ибровбис.

Чаа — харгастыг нимені
Иине, кингадаң пилебис,
Чүрөк ле ачин түзөдир
Хара хергыстыг сбс исте.

Чаа тынызы блім ағылган
Ол пабамны хоа чох иткен.
Тимир хучаана кире тартхан
Харындазымын пылап алган.

Солдат! Чааласхан чирлер
Синиң сббгичең чабылган.
Солдат! Сини сагып, хараан
Ичең төөза ылгап саяган.

Чиит тузыңны, хынызыңны
Чуртазын үчүм салгазың.
Орай миниң хоныгымын
Ухтаң чүрөөңең тулгаазың.

Хумартхыңзар чолычахты
Отнаң бзөрге пирбөспис.
Чалбырап кбйген одыңны
Ыырчаа тилсирге пирбөспис.

СУҢЗАР КИРЧЕМ, ХАЗЫРЫНА ХАЙБИН

Табат ахча,
Мини хыгырча.
Угаа суулапча,
Чүрөк ағыртча.

—Кил пар, — тилче, —

Хынызарбыс,
Минде чатча
Сагаа улүс.
Пас айланча
Чоогын исте,
Истим хайылча
Аны ибре.
Чарлары пбзик,
Хоргыстыг;
Суу тың хазыр
Иүгестиг.
Парчам андар,
Чарзар ибрбин.
Кирчем суғзар,
Хазырга хайбин.

нерге ысчаңнар. Аннаңар ол тустағы Хакасияда пасха даа ханнар чирінде үгрөн килген паза пасха даа тиллер пилчеткен кизилер нар полчан.

Пазарын за хаяларда ла паза обааларда ла паспаңаңнар. Тастарда хас хауан даа арыбин-чүттин халгызар нимелерни ле паспаңнар. X-чүс чылларда чуртаан арабтар географы Абу Дулаф көбизин тростниктең иткен пероларнаң тузаланчалар тип искирче. Че андат перонаң суух черниланаң на паза туупта, хайлатхан тоста алай ба пасха хан чиринең ағылган чачында пазарга килісчең неке. Хомзыныстыг, андаг пічіктер ам даа табылгалах, че археологтар килеен чирлерде табыл таа парарга аабастар.

Прай пу үстүнде искирлген хабарлар ортын чүс чыллардагы хакастар государствозында постарының литературазы, кыггалары паза, оңарылыстыг, нымхатары, тахпахтары нар полган полар тип сагынарга оңдай бирчелер. Тилбестелген литература полганох полар, неке.

Піс ортын чүс чыллардагы хакастарның литературазынаңар паза пурунғы фольклорынаңар угаа асхынах пилчебіс, аннаңар оларны удаа санга албин салчабыс. Че күстензе, ол сурыгдаңар хай пірее нимелер пилип алуаң паза, өбинде, пастагызын на «хас хаханох чит парган хайхастыг чирин» — ортын чүс чыллардагы хакастарның духовнай культуразы чириниң көзенегин хазыра азыбызар оңдай нар.

Күрген обааларындагы пічіктер стихнаң пазыл парганнар. Анзы оларны иң не чаксы пилип-танаан тюркологка С. Е. Маловха «сырат поэзиязы» тип сагынарга оңдай бирген. Че Кимдегі тюрк тилліг пічікнең пазылган пурунғы хакас эпитафияларны литература саринаң өнетин чүлөп-синрөп үгрөнгөн соонда ла, үр ниместе ле, пурунғы хакастарның постарының литература кибірлері нар полганы іле көрүнүскен Күрген обааларындагы піске читкен пічіктер үрееннерге пазылган лириканың пізік көзидимнері полган иргөптүр.

Я, ортын чүс чыллардагы хакастарның пос кибірліг литературазы нар полганын ам ікинчилеуе чогул.

Пу литератураны үгрөнерге полызар, ам даа пір дее кизи теңмеең, че угаа аарлы, алтын абдыра нар. Мин, ачырғастыг, че ам даа чыылбаан паза үгрөнілбеен пурунғы хакас литературазының алай ба фольклорының үзүктерин итчем. Олар ортын чүс чыллардагы пасха тилліг (перс алай ба араб, хыдат алай ба тибет) авторларның пасханында халлаптырлар.

Олар араб паза перс литератураларында удаа урунадырлар. Андар за оларны пилбесті пилген Ортын Азиядагы садыгчылар ағылуаңнар. IX-XIV чүс чылларда олар Ким пазынар паза ортын Кимзер төрөмил чөрөңнер. Агаа хоза, ол туста Хакасияда пасха пасха мусульман ханнарының илчилері паза чир-суғ көрүн чөрчеткен үгрөділгіг кизилері килгелеченнер. Ким хазында географ Абу Дулаф (X в.) паза тюрк тиллериниң пилгичізі Махмуд Кашгарский (XI в.) пол партырлар паза пу чирни, андагы чоннарның тиллерин пас салтырлар.

Көрсимге алза, Махмуд ал-Кашгари пасхан: «Мин иледе чыл тюрктарның, туркменнерниң, огузтарның, чигильлерниң, ягмо паза хырғыстарның городтарыңча, хыстагларыңча, чайлагларыңча чөргөм, оларның сөстерин чыып үгрөнгөм». Перс паза араб тиллеринең пасчаң иледе авторлар пурунғы хакастардаңар (мусульман пічіктерде оларны хырхыстар алай ба хиргизтар тип адидырлар) аймах-пасха хабарлар искирчедип, Кимде пол парган алай ба анда түрче чуртаан даа Ортын Азиядагы садыгчыларга сыбыра сылтандырлар.

Көрсимге алза, араб географ ал-Омари (XIV в.) Чулым хазында чурттыг, тигір көк харахтыг, ах чүзиниң (тюрктар аразында чапсыстыг даа) хакастардаңар искирчедип, көни пасча: «Мыны Эльгарр Хасан Элирбилли паза ол чирлерде пол килген Хасан Эрруми чоохтааннар».

Пірее кизи чоохтап бирген алай ба мусульман үгрөділгіг кизилер пасха-пасха искирлгилер аразында пурунғы хакастарның пазылган литературазының алай ба фольклорының пүкүлее сюжеттері алай ба ал-алынча кизектері урунадырлар.

Че олар ам даа чыылгалахта паза алтын абдыра азылгалахта, піс пу сурыгны, пасха-пасха чардыктарына хайбин, пүкүлее ле тургысчабыс. Мыннаң мындархы килестер тик парбазын көздер үчүн, піс пір ле көзидимде тохтирға сагыңчабыс. Араб тилліг автор Шараф Марвази пір хакастың («хырғыстың») угаа муғуй чонның чирине кимеліг хайхастыг чорых чөргөнінеңер хабарлапча.

Шараф ал-Заман Тахир Марвази Мерв городта 1046 чылда төреен паза XII вектиң 20 чылларының түгенчүзінер үреен. Иледе улгаат парган туста ол «Таба паза ал-хайаван» тип ікі чардыкха чарылчакхан тогыс пас салган: а) зоологиядаңар паза б) кизилерденер. Ікинчи чардыгында тюрктарга чарыдылган пилік нар. Ана анда пасха-тюрк тилліг чоннар аразында хырғыстардаңар (пурунғы хакастардаңар) хабарлапча.

Мына мында пурунғы хакас нимагы пазыл партыр. Марвази аны Ортын Азиядагы садыгчылардан истіптір. Садыгчылар, тізең, ол чоохты Кимдегі хакастардаң искеннері іле пилдирче. Ана іди XII чүс чылларда чуртаан Шараф Марвази пурунғы хакас литературазының произведеениезин, хысхахатхы даа пазылган полза, пүкүлее пістің тузыбысха читір пиртір. Пу чоох фольклордаң төреен полар.

Пу угаа чапсых ние. Аннаңар піс аны тилбестеп бирерге сагыңчабыс: «Хырғыстар чиринде төрт азырхтыг ағын суғ хыстым хаяларны, соғын өзеннери тобыра ахча. Чоохтидырлар, хайдаг-да хырғыс кизи кимее одырып, ол суғча иңген тип. Үс күн ол кизи күн чарини даа, чылтыстар даа көрбин, харасхы түнде ахтыр. Үс күн пазынаң чарыхха азык-чарых чирге чидип, чарга сыгып алтыр. Истиптиңнап турза, хайда-да ат табаны тызырапча. Парбах агасха сыгып алып, көрпін сынап одыр. Ас па, үр бе полган, көрзе узун агастан пөзигөк үс чалаң пазынаң киліп одырлар. Адайлары даа тазын сипти. Пу кизини көр салып, алыптар аяп парган одырлар. Олар-

ПУРУНҒЫ ТУСТАРДАҢАР

ның бірсі аны, адайлар үзе-чара тартып салбазын-нар тіп, ағастаң алып алып чазыр салған.

Анаң турған чирлеріне киліп, паяғы хырғысты отах үстүне тастабысханнар. Аның астаан харнын тосхырып, мындаг ниме көрбеебіс тіп, чапсыбаали чапсып, таңнабаали таңнап турадырлар. Соонаң алыптарның бірсі паяғы кизічекті поэзияның чиріне чағын ағылып, аннаң андарох, чолын чоллап пиртір. Ана іди хыртыс чиріне айлантыр. Хайдаг чон полуаң ол, ір дее кизи пілбинче».

Пирее чирлері пу хайхастыг ныхахтың сынға килісче. Төрт азырхтыг ағын суг—Ким. Аның иң улуг азырхтары: Ағбан, Ерба, Туба паза Сыда. Ким, чикім тасхылларга хыстырып, чалым хаяларны киміріп ахча. Хакас чазыларын даа тобырза, ол пазох Батень паза Беллык тағларга сагамгы Хызылчарга читіре хыстырча.

Аннаң сыгара муғуй чонның чирі Хызылчардаң алтынзарых иде полғанга килісче. Че ол чирлері хакастар чаксы пілзеңнер. Че ныхах ныхагох ла поза.

Пуғаа төй пасха даа чоннарның хайхастыг ныхахтары, чоохтары пар. Алып алаңар Джонатан Свифттің тиксі чир үстүне саблыг повезінің «Гулливвер муғуйларның чирінде» тіп чардығын.

Че пурунғы хакас повезінің Ким хазында төреені іле пілдірче. Хыза ол поэзияның чирі-суунда ам даа пар нолар. Ана аннаңар піс пурунғы хакас литературазының паза фольклорының сагамгы Соян паза Алтай сыннарын ибіре чурт сал парыбысхан чоннарның (алтаецтернің, шорецтернің, хакастарның, тувинецтернің, тофаларның) төлдең төлге, аастаң аасха парын одырчаң творчествозынаң палгалызын тілеені тик тогыс полбас тіп сағынчабыс. Пу чоннарның пурунғылары IX-XII чүс чылларда пурунғы хакас государствозына кірчеңнер.

Ирткен чүс чылның 80 чылларындох Сибирьдегі тюрк тілдіг чоннарның фольклорын үгренирге көп күс салған ученай В. В. Радлов аринча сын пасхан: «Пурунғы хакастарның эпической поэзия тартынчаң сарилары пар полған тирге пістің прай ондайыбыс пар. Аныз сагам даа оларның төлдерінде халған».

Ачыргастыг, че үстүнзарых Сибирьнің сагамгы чоннарның фольклорын чыып үгренирі XVIII чүс чыллардох таа пасталған полза, пу кпиректе ам даа уғаа көп тогыс идерге кирек. Чоннаң пазылған саны чох ныхахтарның аразында Марвази пасхан пурунғы ныхахтың чағын варианты даа урун парарга аябас. Сагамгы хакас фольклорының произведенийлерінең сала-сула даа танысхан соонда, анда пурунғы хай пирее төй чолларын көр табарга чарир.

Хакастарның алыптыг ныхахтарында сыбыра даа зән парған әниг, чазы парған чарының алыптар (иреннер, ооллар паза хыстар) поладырлар. Андагох улуг оларның аттары, тирігері, кпиптері, чурттары

паза ан. пас. Пирееде пу ныхахтарда пурунғы ныхахха төй кизектер урунглап парадыр.

Көрімге алза, «Айдолай» тіп ныхахтың илееде варианттарында кизілер, чирі пасха чирлерде өскен, тағ осхас, алып-күчүннерге урунадырлар. Алып төреен Айдолай көп полталыг, тигірінең чир сабысчатхан чирні тобырып, андагох чирі пасха чирге, суу пасха суға читче. Пу чирде Айдолай узун кизілернің ырых аразынча иртіп чөрче. Иди чолда парчадып, Айдолай чапсыбазаң даа, чапсыстыг, таңнабазаң даа, таңнастыг алыпха урунча. Паягы алып кизи чоохтапча:

«Ай алтында адым сабысхан,
Күн алтында поэзия сабысхан.
Тағ улинча Ах пара адым,
Тайга улинча мин полчаңмын.
Хозан сини адың полтыр,
Чыганахча сының халтыр.
Ырах па, чағын ма парчазың,
Алып кизи».

Анаң Пулей ханнаң Алай ханның нолері андагох улуглар:

«Аал пазында ах торгы иб,
Пір пазында көк торгы иб турупчалар.
Аттыг кизи алты күн ибір полбас,
Чазат кизи чити күн ибір полбас».

Піс көргенде, үстүндегі көзидимнер пурунғы ныхахтың амгызынаң палгалызын іле сыгарчалар. Аннаңар пасха тілдерге тілбестеліп халгалаан пурунғы хакастарның литературазын, фольклорын чыып, үгренизе, көп наа, чапсых нимелер азыларлар тіп сағынчабыс.

Мына пу араб паза перс тілдерінең пасчатхан авторларының тогыстарында урунадырлар «хырғыстардаңар» (Ким хазында чуртаан пурунғы хакастардаңар) хабарлар: Ибн Мукаффа (VIII в.); Ибн Хордадбех (IX в.); Абу Дулаф, ал-Истахри, ал-Джейхани, Ибн Хаукаль, Ибн ал-Факих Хамадани, аноним «Худуд ал-Алам» (X в.); Гардизи, Махмуд ал-Кашгари (XI в.); Якут, Марвази, ал-Гарнати, ал-Идриси, Низами Гянджеви (XII в.); Джувейни, Фахрэддин Мубаракшах, Мухаммед Ауфи, Беукран (XIII в.); ал-Омари, Вассаф (бен Фазлаллах), Рашид-ад-дин, Хамдаллах Казвини, ал-Димизи (XIV в.) паза Натанзи («Искандернің анонимы», XV в.).

Пу, оңарылыстыг, авторларының тоозазы нимес. Мынаң мындархы килестер оларның санын хозарлар. Піс ол узах чолның иң не пазындабыс.

г. Москва.

1967 чыл, октябрь

**СЕРГЕЙ ЧАРКОВТЫҢ
НАА ПЬЕСАЗЫ**

«Айдоң» тип адалча Сергей Ильич Чарковтың наа пьесазы.

Чарков чоохтар пазып, тазыхчатхан писатель.

Аның чарыхха сыххан узун немес чоохтарының ікі ингазынаң хыгырыгычы таныс.

«Айдоңның» аянында «Тасхыллар идеенде» пьесазы ойналған.

«Айдоңны» областьтағы драма театры тургысхан, режиссер Зльза Немога.

Агбанда паза идееде аалларда наа ойын чон кбңіне нїрдї.

Нимеденер анда чоохталча?

—Иргї чурттаңар, пайларның чох-чоостарны пазынчатханнарынаңар.

Ча чалчылар, чох-чоостар чарыхха тартылчалар, кїзі чїли чуртирга сакгынчалар.

Революция чагдапчатханын сизинчелер.

В. И. Ленин, ол туста Суста чуртап, ханастарнаң тоғасча.

Лениннең тоғасханы чалчы Айдоңның, аның арғыстарының, чох-чоостарның хараан асча.

Оларның пос хоныхха тартылыстарын тыытча, кбксїлөрїн чарытча, таң чарып, аяк нўн сузы ыраххы ханас аалларына чидерїне їзенїстї пинтапче.

Альманахха кїрчеткен пу тахпахтар 30 чыллардағы пасха-пасха кннгалардаң чыылғаннар. Чїтїг сағызынаң, иптїг пазылганынаң олар пїске чапсыхтар.

Хакас литературазын тбстеенмернїң хайзы пїрсїлерїнїң ады ундул таа парған. Че оларның пасчаң оңдайымаң, хайдаг сурыглар тургысчаңнарынаң сагамгы чїшт авторлар та-мыссалар, тузалыг полар, неке.

КОЛХОНЫХТА ПАЗА ЧАЛҒЫС ХОНЫХТА

(Ыр)

Чалғыс хоныхчы: Иртен турзам, мин турзам, мин турзам,
Ирги салда ай соонаң, ай соонаң.

Колхоныхчы: Пїстїң чирде тракторлар, тракторлар
Прай нима итчелер, итчелер.

Чалғыс хоныхчы: Хызыл пугдай таарабыс, таарабыс,
Харбап хоянаң тастабыс, тастабыс.

Колхоныхчы: Пїстїң полча селлка, селлка.
Пис хыринаң таарыпча, таарыпча.

Чалғыс хоныхчы: Азыбыстың пазыгы, пазыгы
Арам арах, хысха чи, хысха чи.

Колхоныхчы: Хойыг пїстїң азыбыс, азыбыс,
Хомай тирге чарабас, чарабас.

Чалғыс хоныхчы: Ооғас пїстїң азыбыс, азыбыс
Орғакпынаң кичебїс, кичебїс.

Колхоныхчы: Пїстїң чирде маткалар, маткалар
Прай поомни кичелер, кичелер.

Чалғыс хоныхчы: Хоянаң поомны саапчыбыс, саапчыбыс,
Хорааны даа пїлдірбес, пїлдірбес

Колхоныхчы: Пїстїң тоғыс оой парча, оой парча.
Помнар позы сабылча, сабылча.

Чалғыс хоныхчы: Азыбыс пїске чагдады, чагдады.
Аразы ырах халбады, халбады.

Колхоныхчы: Азыбыс пїстїң идїлче, идїлче.
Ах халаас полып пыс парча, пыс парча.

Чалғыс хоныхчы: Пїе колхозха нїрерге, нїрерге.
Пїрїгїп тоғыс идерге, идерге.

Колхоныхчы: Чалғыс хоных тастаңар, тастаңар.
Чахсы хоных пўдїрїңер, пўдїрїңер.

НОЛХОНЫХТЫ ТЫДАР ҮЧҮН

Чалгыс ханыхты тастырбыс,
Чарых ханыхсар парчабыс.
Чазаг-чалаң чӱрбес үчүн
Чадып пілбес ат¹ алабыс.
Ил чонымнаң пірігебес,
Илбек ханых пүдірчөбіс.
Илог-чобаг пілбес үчүн,
Ильич чоогын² толдырчабыс.
Компартия устанынаң
Коллективте тогынчабыс.
Кояхеныхты тыыдар үчүн,
Контрактатса толдырчабыс.
Мал, хыраны бѳиндирерге,
Маң чох полча чалгызардаң.
Малны азырап бѳкірерге,
Маңат полча коллективнең.

(К. Самрин. «Пастагы китап»,
1932 ч.).

¹ Чадып пілбес ат —трак-
тор, автомобиль.

² тогынып үгрөнерге, үгрөніп то-
гынарга.

КАРБАЙНЫҢ ТАХПАА

Арғыстаы пүдірөбөс,
Артых сүттіг мал тударбыс.
Агрөнөмның чоогын истіп,
Артых иде ас аларбыс.
Хыйыр мүүстіг инек малны,
Хыйыхтамин, піс тударбыс.
Хыйыс полбас хыйга чөөхты
«Хызыл аялдаң» піс аларбыс.

(К. Самрин. «Пастагы китап»,
1932 ч.).

ТОҒЫСТЫҢ ААРЫН МАШИНА ИДЕР

Арға-мейынға эей полар,
Амды машина тогынар.
Азыр хөлға нимгі түзөр,
Аары машинаа артылар.
Хазыр иызырттыг машина

Хатыг тогысты идер.
Хайдаг даа сидік урунза,
Хатан алып тобырар.

(Т. Балтыжаков, И. Коков, А. П.
Землянов. «Пастагы группаның бук-
варь соонда үгрөңөң китабы». Ново-
сибирск, 1932.)

ПАРОВОЗ

Пыг-г, пыг-г, пыг-г,
Пыг-г, пыг-г, пыг-г.
Хара тудун атылып,
Хан тигірзөр субал тур.
Хазыр-хазыр чайылып,
Халгахтанып тартып тур.
Хатыг молат азахтары
Халланмас таа, майылпас,
Хара чугун бѳке-паары
Хазыр чилге хызылбас.
Читі бѳніг аагоннар,
Чібен хур чили, субалча.
Чінім, часпаң таг-хырлар
Чізе сиіліп халглапча.

(К. Самрин. «Пастагы китап», бук-
варь соондагы, I чардых, Москва,
1932.)

ИРГІ ХОНЫХ

Хазыр пайда тогынып,
Хатыг чобаг кӱрчөңмін.
Халын изін хадарып,
Хараазынаң чӱрчөңмін.
Чабал нѳксөг-чыртысты
Чарлабызарға чарабачаң.
Чалтырап турган чыртыхты
Чаап аларға киіспөчөң.
Нѳксөс, хырыс нѳргөндө,
Нѳг чүрөөме кӱрчөң.
Нѳгліг хоных кӱрбөөндө,
Нѳсім минің чарыбачаң.

(К. Самрин, А. Топанов, Т. Балты-
жаков «Наа чол»... М. 1929.)
Чып тимсеен У. Н. Кирбижекова.

АЧАК ПОРАЗЫ

(Полган ниме)

Ат полары- хулуннаң

Чүс чыл мының алнында,
Ах тасхылларның кӱлүк төлі,
алтон-читон тамырлыг, ады
сіліг Ағбанның сол саринда,
толгалып аххан сайлыг Тазо-
баның істінде, хурубас-соол-
бас Хурчаан кӱлнӱг хазында,
тиректіг, сӱттӱг арыг хыринда
улуғ аал полган. Ана ол аал-
да Кӱтечек Ачак апсах Толаай
инейнең паза Пачааң аттыг
хызычаанаң чуртап мӱтеп-
тір. Аның одың, отха кӱл чӱр-
чөң чалгыс пора пиичее пар
полтыр.

Чыл чылызып, ай алызып,
чалахай часхы кӱннері чал-
тыңнабинаң чиде тӱскен тус-
та, Ачак апсахтың пора пингі
іргек пора хулунчах тӱрідіп
алған. Аны кӱрген апсах улу-
бріністе. «Пора хулунны ат
сині бѳкіріп алзабыс, пора
пиичеебіс тынанар»,— чоохтан
сал чӱрчө. Анчада аң чабалы
кӱк пӱүрлөр чадын чатпаа-
нохтар. Пора пии хулуннаң
хада пӱкте оттап чӱргенде,
ічезі піргер айланган салыг-
да, харасхы туста, хулунчаан
хаап чӱрбіскеннер.

Хайран хулунны аңа тут-
тыр салып, Ачак апсах улуғ
чобагда. Тарыхханына пазын-
дагы арсах сазын сала прай
чул салбаан.

— Че, апсах, іди тың чо-
балба. Прай худаидаң ноза.
Худай пирзе, пора пиичеебіс
часхыда пазох пора хулунчах
ағыл пирер, — апсаан үтерт-
кен Толаай иней.

— Я, анзы даа андагох ся,
— чарат салған апсах, бѳкі
сағалычаан сыйбағланып.
Ізеебінең хаңза-хапчинн сыға-

рып, тоғыр пас ханзазына по-раан тамкы таарлаан.

Чыл чылысча, ай алысча. Чалахай часхы күлмининен пазох чир чалбахтағы хыймыраан, чөргөн нимені прай бриндірген. Ачак апсахтын пора пинзі пазох пір хулунчах төрйткен. Пылтырғызох осхас іргек пора хулунчах.

Ачак апсах ирткен часхыда аңа хулунчаан хаптырыл, чалты пол парған. Аннаңар амды, хулунчаа теенгенче, хараағызын хулунныг пора пинзін хадарып, хон тұрарға чаратхан. «Пуўл хатыг мойнға мам түспес», — чоохтан салча апсах поэның алынча. Күн иртіпче, хулунчах тыыпча, іцезін ибیره тоглап ойлирға кибірленіп пастапча. Че пірсінде Ачак апсах, хараа хулунныг пинзін күзегчедіп, тамкызы тоозыл парғанда, ибзер түрче тамкаа чөрібіскен. Анда айбыныбызып, күзетчеткен малыңзар айлан килгенде, пора пинзі ноғада, ойли түзіп, пір чирде айлахтанчатханы пілдірче, анын хырында нимелер харалыза халып, чіт парча. Апсах пастагы туста, хулунчах іцезінің хырында, эмерге ибір чөр полар тіп сағынып, нимее дее салбин, парчатхан. Кинетін пора пин хоқырып, чир чапчаан чіли, азаан нырсылада сапхан чіли мола түскенде, Ачак апсахтын чүрее ячи парған, састары тірбейте турглабысхан осхас полған: «Че, мына, хатыг мойын айнарлар пазох...» тіп сыбыраныбызып, «Уй!» тіп хысхырғанын даа хабынмаан, маң алғанынаң тоғыр пас ханзазын холда тудына, анзынаң пулғап, пинзінзер үкүс салған. Читсе — пора хулун чалбағынаң, төрт азаан көзе тееп салған чадыр, пора пин оғыранып ала, чыстаглап тур. Хулунны ікі холнаң хаап хыймырат көрзе, анзы тын чох. Мойнынаң хап ачча. Тамаан үзе хаап салған одырлар. Соң пудының соң

Хоостаан А. Топоев

идін сорыбысхан пілдірче. «О, хайранох хулунчаам. Хайдан анда тоспас-парбас тамкы соонаң чөрібістім. Иртенге теере тамкы тартпін майых парарчыхпын ма», — перініп, апсах ачинаң ханзазын піргер силбіскен.

Аңа кір парған хулунны паза хайди итчең зе. Аязалар даа паза аны тіргіс полбас. Аллыг істіліг Толаай иней апсаана амаллап тапсапча: «Че, апсах, чобалып таа нимее чарирбыс, худаи пірзе, ам килер часхыда пора пинчеебіс аннанох артых пора хулунчах төрйт піргей зе». Ачак апсах

аның чооғына улуг тын салып ла одыр салған.

—Пора пинчек ам тугза, хулунынаң аны мин күзедеч, мин хадарам, пабаң,—тіп Почеаң хызычах, пабазының иннінең тудынып, тур салған.

Ай алысча, чыл чылысча, анда-мында тудыг чохта, чалбырама часхы хустарны ырлатпинаң, суғларны саалатпинаң, күгүрттерні күзүретпинең, чиде салған. Харсахтыг аңнар хара чирде ік хазып, ханаттыг хустар ағас тыло пастарында уя чазап төл салчалар. Халрған мал сах ідөк, хурағаннарын майладып, пызоларын мүүредіп, хулуннарын кістедіп, төл хосчалар. Ачак апсахтын чалғыс пора пинзі

дее пос чөрерге хынмаан. Па-
зох іргек пора хулунчах туул
алған.

Ачак апсахтын хончии тер-
пекти таарган чилтек састығ,
кірбе сағыллығ, оң чыхчозы
алтында хара миңниг, пбзик
арах сыннығ, тоғыр ээнниг
Сапогов Сағрас полтыр. Чбп-
че хонхтығ, чох-чоостарға
турызып, тартыста пайларға
маң пирбес, пилгернең чоох-
тас пілчең, өтиг, хыйға чоох-
тығ ирен полған.

Хақан Ачак апсахтын пора
пиизи үзинчи часхызында үзин-
чи хати іргек пора хулунчах
төриткенде, хончии Сағрас пу-
ларзар киліп, аны-мыны чоох-
тасхан аразында тіпче бе хай-
дағ:

—Че, хончых, сағаа хулун-
наң оң полбинча. Синиң пора
пиини оңнығ ла хулун төритче
нимес неке. Аннаң күлүк мал
полар хулун төріпчеткенін
уғып, пудурғы хатығ мойын-
нар час хулунға чарбанчат-
хан полбазын. Амды син пора
пииниң хулунын піди хайрал-
лап кбр. Хызычааң пора пи-
ни чидін чөріп, хулунын тиліт-
сін, ол теенгенче. Хулун бссе,
кбрербіс, хайдағ ат поларын.

Апсах-иней чөптезіп, Сағ-
растың сбеенінең, пора пиини
хулунынаң хызычактары По-
чаакның холына пиргеннер.

Ол сынаң он төрт частығ
Почааң хызычак хараа-күнбр-
те хулунның пора пиинен хай-
ынысча. Күнбрте пора пиини
чидін чөріп, час оттығ чирлер-
де отхарча. Хараағызын сиден-
де хондырча. Мында хараағы-
зын чоон көктір адай хадарча
Хулун теенминен теенче, бс-
пинен бсче. Ілезін ибіре тоғлап
ойлапча.

Күскеер сабыл париган тус-
та пора хулунчах иледе теен
парған. Ілезін, ибіре тоғлап
чүгүргені ас полып, чазы ибі-
ре чүгүр пар килче. Аннаң чү-
гүр килген салинаң ілезін,
пора пиини, азыра сегір пары-
бысча. Аннаң тохтап полбин,

нандыра ойлап киліп, ілезін
нандыра азыра сегір парыбыс-
ча. Иди ойлап чөрзе, тоғыртын
көрзең, азахтары чирге дес
теңмин, учух чөрген осхас піл-
дірче.

От тоғызында, сапхан отты
көпенге турғыс салзалар, пора
хулунчах, көпеннерні азыра
сегіріп, ойлап чөрче, чапчан
кииктер чили, азарынын узы
даа көпен пазына теңмин, азы-
ра хон чөрібісчен. Анчада соғы
тудыбысса, көпеннерні изи тееп
парыбызар. Күскүде, хар
чаған туста, пора пиини
соорға көліп, одың
тартып париза, пора хулун
одының соорны аар-төдір азы-
ра сегіріп, ойлап хал чөр.

Сағрас хончых тоғыртын көр
чөрзе, Ачак апсахтын пора
хулуны оңнығ ла мал полбаа-
дағ, күлүк-ат полар. «Ат по-
лары—хулуннаң»,— теен чоох
пу хулунға киліскедег. Анна-
нар ол Ачак апсахха тоғасхан
сай, «пора хулунны манат хай-
раллирға кирек» тіп, чахып сал
чөрчен.

Аал хончыхтары пора хулун-
нын иди малдаң пасхачыл учух
чөрчеткенін көріп, чоохтары
ол ла, пора хулун на полыбыс-
хан, «Малдаң артых мал тө-
ріптір пора пиинен, күлүктең
артых аран чула бсче Ачак ап-
сахта», — тісчелер. Хончыхта-
рынын андағ чоохтарын истіп,
Ачак апсах астанып, оларға
таарынып, оларны көксирге
сіренчен: «Че, сірернің ахсы-
нарда пора хулун на полба-
зын, пасха даа чоох табыл-
биныбысты ба?»

АЧЫҢ АҢ ТИСКЕН

Чыл чылысча, ай алысча.
Пора хулунны, харсахтығ ана
хаптырбин, ханаттығ хусха
сохлатпин, чаксы мааннап, хай-
раллап, ат сини бскіріп алған-
нар. Төрт частығ пора тай
түгее чалыннығ, түүр сағыры-
зы, пағыр туйрахтығ, чилтек
чилінниг. Че, хой осхас, чабас

хылыхтығ. Кичинен сығара
тоғлап ойлачаан пора тай ам
даа халдырбаан. Ағаа иди ой-
лап чөрерге, ол ибіркі чир
тарғынах чили пілдірчең. Аннаң
анча-мынча ойлап, пуурыхха-
нын чазып, чүгүр пар киліп,
ибінзер айланза, ағаа сиден
изии алай ба хазаа изии кирек
чох полчан. Ойлап килген
уузынаң, азахтары даа тен-
мин, азыра сегір килчең.

Аны мўнип пастабысханнар.
Аал хончыхтары пора тайның
тоғлап ойлап чөргенін көрчең-
нер. Аннаңар, хақан хайзы
пірсілерінің чылғызына аң ча-
балы көк пүүрлер сабылып,
мал тут салчатханда, пора
тайнаң ол аңнарны сүрзе, ма-
халығ поларчых неке, тіскен-
нер. Пастағызын пора тайға
мўнип алып, пүүр сүрерге Сағ-
растың туңмазы, чиит оол Хы-
зыл сыххан. Ол күнде Хызыл,
пора тайнаң сүріп, ікі пүүр
сох килген. Ікінчи күнінде —
үсті.

Пүүр сүріп, майығарын піл-
бес пора тайның сабы ол ибір-
кі аалларға читкен. Чылғызы-
на аң сабынчатхан кізілер,
Ачак апсахсар пасха даа аал-
лардаң, аң сүрерге, пора тай-
ны кілеп, килчеңнер. Че Ачак
апсах ынағ хончии, улуг нан-
чызы Сағрастаң сурбин, аны-
наң чөптеспин, пора тайны кі-
зее пирбечек. Сағрас чаратса
ла, пир турчаң.

Тазоба істиндегі аалларда
чурттығ кізілер пора тайның
тохтирын, пілбес чүгүрізін чах-
сы тузаланып, ол чағынхы
пүүрлернің чанына чит турған-
нар. Пора тайға мўн салған
кізее пүүр ле көрінзе, паза ан-
наң осчаа чоғыл. Пора тай
улуг хаалиин хаап чүгүр па-
риза, пүүр пір чирде турчат-
хан чили пілдірчең. Пүүрнін
пис хаалиин пір хаалаға тар-
быттап ойлапча, тісчеңнер ан
сүрген кізілер. Пора тай иди
чүгүр париза, таан сүрген хар-
тыға ла осхас сиил парча, тіс-
чеңнер. Пір чыл аразында ла

хатыр мойннардаң хулах үскер полыбысхан. Хатыр наахтар пу чирдең Уўс чиринзер тисчктер, пора тайдаң хорыгып,—чоохтасхан тазобадағы чон.

Пирсінде Сағрас хончин Ачак апсах ирепчині чей ізерге хығыр парған. Ас тамах чізіп одырған аразында иб ээзі, аас азып, чоохтап одыр: «Пора пиидең күлүк аттар төріпчеткенін көк пўрлер сизіп, төреен хулуннарын өскірге пирбин, тут салчаң полған одырлар. Амды көрче нооңар за, пора пиннің төлі пора тай хайдагдыр.»

—Я, пора тай хомай ат нимес,—чоохтан салған апсах, пора тайын тың махтирға астаһыбох.

—Мин таңда чылғым көрерге пар килерге сағынчам. Тан синің пора тайына мўніп алим ма. Аның чөрізін дее көрер үчүн,—чоохтанған Сағрас. Ол сынап таа пу синге теере пора тайға мўнмеен полған.

—Че, че, мўніп ал. Аннаң чоох па за,—теен апсах, өскі сағалың сыйбабызып.

Сағрас иртенінде, пора атха, чўгўр чөріп, чўген суххан, ибiр чөріп, изер салған, хости парып, хосхын суххан, хобый киліп, холлағ тартхан. Ізене түбіне тепкен, изер хазынаң тартынған, ипти одырған, чазызар алдыра чөрібіскен.

Анча пора тайның үстўне сыхханда, Сағрас аттың чөрізін сынап парып одыр. Аалдаң Тастындағы Тазобаа читкенче сайбыр пазыдынаң парған. Пазыды чаксы полтыр, анзына ол чөпсінчеткен.

Тазобаны сайрамнаң тоғыр кизіп, Хас үстўне сығып, аарпеер харахсынды. Анаян тини сала пос тудып, пора тайны улуғ чорыхха кирді. Аяс, чылығ күнде, тискер тан саап, чорға чорыхха кірібіскен, пора атха сарнах чаксы полған. Аттың чорға чорина, нымзах чорыхха хынып, Сағрас сала

хасхайта арах одыр салған париган. Пора атха чортыс ас пілдірчеткен, ол сыбыра чўгўріске кірібізерге харасчатхан. Че тин пик тудылчатханда, улуғ чоринаң париган.

Тарас тигейні тамни ирттилер, Топосха хырны тобыра парирлар, Сағрастың чылғызы ол сабада урунминча. Хара тигейлерні харахсынып ирте хондылар. Тўгенчі хырдағы чылғыларны тўкти көрді. Чылғызы мында чоғылох. Көк хаялар тузынаң харлап аххан хара суғны сан тоғыр кискен, аннаң андар Пічині талаза парирлар. Пічи суғның пу саринадағы Тастығ хырға читселер, чылғызы анда чөр. Чылғызын ибiр чөріп, тўкти-сани көрзе, аңа-хусха кирбин, пўдiн чөрлер.

Сағрас, аттаң түзіп, анча табырах килгенде, ат тынандырып аларға тiп, тўрче тамкы тартып одырған. Тамкы тартыпчадып, адынзар көр салча. Хырыхха чағын пирста улуғ чорыхнаң килгенде, ат сөлкеп иртти полар неке сағынча. Че пора ат мынзында даа чох, тынастабиндааңа. Ам на изерлеен ат чили, турча. «Чөріске сыдыр ат, күлүк ат»,—позының алынча чоохтанып, чөпсінген ол пора атха.

Килиріп, Сағрас пора аттың пазыдын, чоринн сынады, амды аның чўгўрізін сынап көрерге сағынча. Атха алтанды, Тазобазар килген Пічи чолынзар парир. Чолға чидебес, пөрнин ипти-тапти пазына кизіп алды, сол холға тини чаксаа тудып алды, оң холын көдір киліп, пора аттың оң наанына хамчы теерді. Хамчы теен ачинаң пора ады турған чирінең үкўс салған. Хуруғ чолча аран чула пора ат, хаалағ салып, ойлап одырған, ал соонда пурлада тепкен тозыны, хара тўдўн полып, халып одырған. Чол хазында өскен халсарығлар, чылаңоттар, пора атха удур ойлазып, атсар аң

дирға даа маңнанмин, тур халчатханаңар.

Иди чўгўріп одырған аразында, тўгенчі хырны азып, Оох хырларны ирте түзіп, Чалғыс обааға чағдап одырып, пілчетсе, пора атха чўгўрерге ас пілдірчеткен осхас. Пазох хамчы теерді. Пора ат чўгўринн улам хоза тастап, ух чили, килир. Хас үстўне читкенде, ат хаалнин хоза тастап, Тазобаны, салбыхха сани, кизіре ойлаан. Аалға читкенде, пора ат тохтада тарттырбин, ала хаап, чўгўр чөре халған. Сағрас хут чох. Иди аал ибiре чўгўртіп чөргенде, пора пни аал кистінде оттап чөрчедіп, пора атты танып, кістебіскенде, пора ат аның табызын истіп салып ла тохтаған.

Аалдағы чон аны көріп, тыртың-тартың на. Тасхар пол, ибде пол, чоохтары пора ат ла. Хырых пирстача чўгўр киліп, аны асынып, мында ала хаап чўгўрчеткеніне чапсысчалар. Олох туста пора атха паарсап өрнчелер. Хайзы пирсілерінің хараанаң өрніс чазы тамчылааны парох полған.

Пу чағынғы чазылардағы аң чабалы ачын көк пўрлернің чанына читкен, оларны аннаң тискірген пу Ачак пора адын Тазоба истіндегі ааллардағы чон прай пілібіскен. Ааллардағы пайларның Ачак апсахха істілері көйіп пастабысхан. «Пир нимези чох чуртапчадып, андағ күлүк аттығ. Андағ ат аның чабал, сырыптаң үрген хазаазында поларға сала даа киліспинче. Андағ чўгўрік, күлүк ат пай кизінің холында поларға кирек», — тискеннер.

Пирсінде Ачак апсахсар Тазоба пазындағы улуғ пай Чирке Картин чиде салған. Тарантас хаңааға көлген, хостаан ікі хара аттығ, поза тутчаң имсиктіг. Пай кизі, хаңаадаң даа тўспин, чох-чоос Ачак апсахты пазынзар хығыртып алған. Андағ улуғ пай чох-чоос кизінің чабал ибiнзер кірерге хын-

маан полбас па за. Ачак апсахсар пайлар килбечен дее полганнар, пу пай ноо нимее килді полчаң, сағынча апсах. Позы пайның хыринзар тидин мин арах пастырча. Че Чиркені зе ол көрчөң полған, аны танылча.

—Че, Ачак, пістің көп тее чоохтасчаң ниме чоғыл. Синиң пора адынны садызарға килдім. Адынчаң көп суларзың ма? Ахчанаң полза, ахчаа даа, малнаң кирек полза, малнаң даа пирем,—харлос табыснаң чоохтанып одыр Чирке, ханаа-зында хасхайта арах одыр салған. Күрең чалбах сырайынаң, хойығ хара көміске алтынаң харахтарын апсахсар сырайта көр салған.

—Чох. Мин пора атты сатпинчам. Садарға даа тібеен полгам. Садар тіп хайдаң сагынып алгазар,—хатығ чоохтанған Ачак апсах. Пора атты хайди-пиди адазалар, апсах астанып тарыныбызадыр. Амды ідөк. Тарынчаа тутхлап, паза даа чоохтаспаан, ибзер пастыра халған.

ЧАРЫС

Ол туста Ағбан чоғар, Асхыс алнындағы Тирек сағайлардан тоғыр, Ағбан озариндағы хойбалларда Тодык теен кизиде Содаң пора ат сабланған. Улуғ күлүк, саблығ чүгүрик. Сағрас Содаң пора атты истердең полар, аның чарыстарында даа полглаан. Турарын пілбес, узах чүгүристіг ат. Пір иирде, илчизи Толычахнаң аны-мыны чоохтасчадып, Сағрас илчизи-нең мындағ чөп сурған:

—Ур ниместең пеер миниң сағызымда мындағ ниме чөрче, Толычах. Ачак апсахтың пора адын хойбалларның Содаң пора адынаң чарыстыр көрзе, синиң сағызында хайдағ поларчых? Мин, пу пора атнаң чылы көрерге чөріп, аннаң айла-нып килиріп, аның чүгүризин

көрді ноом за. Хырых пирста-ча чирни ойлап килип, тохтирын ундут салып, мында аал ибیره ала хаап,чүгүр чөргенин сини поэң даа көргезин.

—Анаң чарысханнаң хор ба за, Сағрас. Күлини артых полза, Содаң пораның алнына даа сых парар.

Иртенінде Толычах ас тамах тимнебіскен. Анаң ирепчи ас тамахтығ Ачак апсахтарзар гарғаннар. Ам анда пір-ікі иреет алыбысхан соонда, Сағрас, аас азып, тіпче, тіл сибіріп, чоохтанча:

—Че, хончых, Хойбал чиринде чүгүрик ат, Содаң пора ат сабланча, аны син поэң даа искен поларзың. Ол чағында Содаң пораның алнына сыгара ойлир ат сыхпинча ба хайдағ. Миниң сағызымда, синиң иора адынны ол пора атнаң тикнеп, чарыстыр көрзе, чарирчых. Синиң дее пора адын чүгүрикнең сабланзынох.

—Чон көрзин синиң Пора адынның чүгүризин, хончых. Пу чағынхы пүүрни пора ат хыя сүрді ноза. Пора аттын чонға чахсызы читкен. Чон агаа чоохынча. Амды атнаң чарызып, чүгүргенин көрзиннерөк. Чарат, хончых,—хоза чоохтанған Толычах.

Ачак апсахнаң Толаай иней пуларның ол чоохтарын чағын даа итпинчелер. «Андағ улуғ күлүк, чир тикси чүгүриснең сабланчатхан Содаң пора атха чағын даа саппас. Чон күлкізи полар»,—тіп турлар апсах ирепчи.

Апсах иней Сағрас ирепчинің чөбіне кирбин, чоо сарызып одырғаннарында, тоғыртын оларның постаң хызычаатары Почеаң тапсапча:

—Че пабаң-ичең, пістің чахсы хончиныс Сағрас абаам хомай ниме сөлебес. Пістің Пора аттың чүгүризи улуғ. Че Содаң пора аттың чүгүризи артых полза, сыххай за. Анча ат соона халбачаң ма. Пора ат соона даа хал парза, аннан

ниме чох. Пора атты чарызарға пиреңер.

Апсах-иней хызычаатарының чооғынаң сыхпададылар. Пора атты Содаң пора атнаң чарызарға пирер полдылар. Анча-мынча аас ізеенче сыйластылар пулар. Сағрас ирепчи, апсах-инейге анымчоохтарын пирип, нандылар.

Пазағы күнінде Сағрас поэзының кічиг харындазы Хызылны хыгыртып алды. Ол килгенде, агаа тіпче:

—Мин, туңмам, Ачак апсахтың пора адын Хойбалларның Содаң пора адынаң чарызарға сахлат идерге парим. Сынап кирек киліссе, син поратха сидокка одыр поларчыхсың ма?

Амыр хылыхтығ Хызыл оол, «одырам» теенде, Сағрастың ізеністіг сидогы пар пол парчых.

Сағрас табырағынча ала азахтығ хара торадын изерлеен. Ибде халчатхан чоңына аным-чох пирип, ат үстүне сыхпинан, кидер парган чолға кірібізин, Ағбан чоғар алдыра чөр са-лыбысхан.

Чахсы, сыдамах, ибек аттығ кизее чолның ырағы даа пілдірбеді, иир хабыстыра Асхыс пилтирін ирте түсті, күн кірер алнында, тізең, Маат кичинне читкен. Анда даа туртыхпады, адынның изерин хатап урып, холлаан пик тартып, Ағбан сурғны, пыча мүндіре чүстіріп, кискен. Хойбал аалына, улуғ аалға чидебес, урунған кизилердең чүгүрчөң пора аттығ Тодык хайда чуртапча тіп сурғанда, агаа сах андох көзіт пиргеннер. Анда Тодыкты пілбес кизи чоғыл ирептір...

Тодыктарға чидіп, ала азахтығ хара торатты тинінең ағас столбаа, сали тартып, палған салды. Анан ибзер кире пастырча. Иркин алтап, изен пирче. Иб ээлері удурох изен тіділер. Тодык ибде полтыр. Илчи кизи кирген чорых кизее айран сузып читірді. Анаң

адын-солазын сураглап, іскер иртірділер. Ас тамахтың тадыли, арағаның хатни чабыс столға салылча. Аалчыны столның төрзеркі саринда одырттылар. Пірер ирееттен алыбысхан соонда, иб ээзі Тодык, ікі холынаң чилтек сазын чараали сыйбабызып, тіп одыр:

— Я, хулах хысха даа полза, Тазоба істінде чурттығ Сағрасты исчеңмін. Ол сірер полча полтырзар. Ноо киректен чөрзер, чөрбес кізі. Анча ырахтын улуғ киректен чөр поларзар.

— Минің зе мында кізіден алчаам даа чоғыл, кізее пирчеем дее чоғыл, — тіп нандырча Сағрас. — Мындағ киректен килдім. Анда өкпе-тарыс чох ползын. Кирек чараза, чарирох, чарабаза, хом чоғылох. Сірернің күлүк, улуғ чүгүрчең Содаң пора адыңар пар тіп істіледір, пістің аалда, тізен, Ачак апсахтың пора ады пар. Чүгүрзе, чүгүрер ат. Аның пора адынаң сірернің Содан пора адыңарны урундырып, чарыстырза, чарирчых тіп, сағынып килдім.

Аны испинең, Тодык аалдағы чонны хығыртыбысты. Чон ибге тол килді. Хақан Тодык чыылған чонға Сағрас нимее килгенін чоохтап пиргенде, чон суулаза түскен. Хайзы пиди тісчелер: «Содаң пора атнаң тиң ойлир ат хайдаң килчең», «Содаң дораның алнында чарым пирстадаң даа позытса, чухпас».

Оларны тохтадып, Тодык тіпче: «Малны, хости тартып, чүгүртіп, көрбеенде, хайдан пілчең. Маллар постары күстерін, чүгүрістерін көзіт пирерлер». Анаң чарадып, Сағрасха тіпче бе хайдағ: «Минің пора адым, хырыхиліг пирстадаң чағынтын ойлабас». Сағрас аның ол чоғын чараттыох. «Уйбатта, Хос тигейде Аев Кадой чуртапча. Аның чуртынаң Сыраттығ Тогымас азағындағы Улуғ күр-

генге теере иліг пирста. Пас мет Кадой чурты Хос тигей ползын, азах мет Улуғ күрген». Анзын чараттылар.

Сахлатты үс хап хан ахчазына паалап иттілер. (Чүс салковай ахчаны ол туста пір хап тіцең полтырлар). Чүс салковайын ахчанаң саларға, аннаң халғанын хадарған малнаң алызарға, малны ахчаа паалап. Чарызар күнін сах ідөк чахсаа молчас салдылар.

Андағ улуғ сахлат иткен Сағрасты Тодык, чахсы сыйлап, Ағбанны ады поэныаң кимеліг кизіртіп салған. Аны кизірген кізілер, аарлығ аалчының адын изерге ипти-тапти одыртып, анымчохтазып, чөргізібістілер.

Иреен-параан түс парған, хаптырғас Сағрас ат үстүне сыхханда, адына пірее-пірее хамчы тееріп, улуғ чорыхнаң, ибін-суун талаза, чол айнытхан. Ады чолға сылап, поэы асха сылап, өскен-төреен аалына чиде салды.

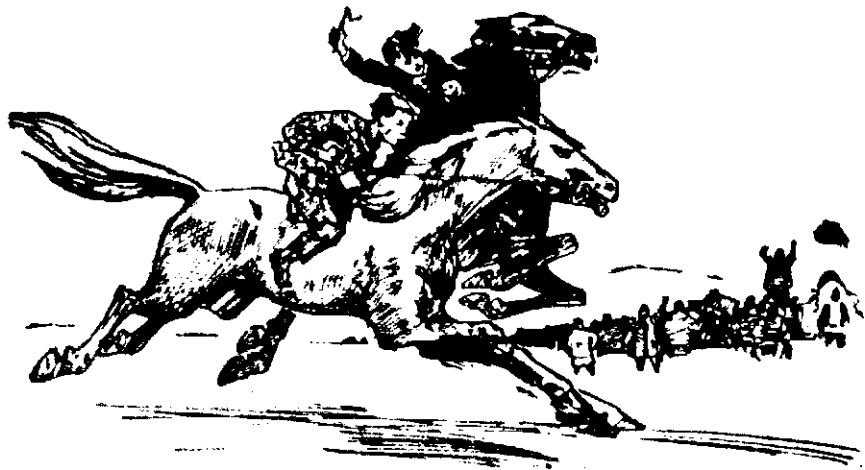
Аның килгенін істіп, аал хончин прай чыылысты. Хайди чөр килгенін сураглапчалар. Сағрас оларға чарыс хайда поларын, аттар хайдаң хайға читіре ойлирларын, нинчеге сахлат ит килгенін, ноо күнде чарыс поларын прай чоохтап пирді. Сағрастың сахлат ит килгеніне аал хончин чөпсінісче. «Сахлат ахчазын нинче күс алганни чыырға, мал тимнирге»,

тіскеннер. Ачак апсах мындох полған.

Сағрас, чүгүрчең атты чарысха тимнеп, аны хайдн палгирын пілчеткен кізі, Ачак пора адын поэнының холында тудып, тирін сығарып, чараахтырып, хатығ паға кирген. Хызыл, пора атха чабдах алтанып, онар, он пизер пирстадаң азах тилідіп, күн азыратын чүгүртіп тур. Пора ат күндегіден күнге нииктелче. Хызыл, пора аттын хузурунн тірсекче таар салған, чилнін тарап салча. Пора ат чарағыбысханда, алындағыдан ам сіліг, хулахтарын пістелдіре тут салған, мойны түгеели, сағырызы сырнымах, пағыр туйғахтарынаң чирні наплада пас чөр. Чүгүрерге чидікпеен чіли, аны чидін чөрген Хызылны ээктеп чөрче. Паспасти пас чөр, көрбести ибіре көр чөр. Сахлатха ахча хосхаң, мал салған кізілер, пора атты көріп, утарларына ізенген осхас пілдіргеннер.

Чарызарға молчаан күн чит килген.

Хойбал чоны сахлат ахчазын суғына, сахлат малын сүріне. Тазоба істін туу паза, чиде түскеннер. Содан пора ат тимге сых парған, паана чидібіскен, чидекте чөр. Улуғ чарыстарда чүгүріп көнік парған пора ат, чарызып чүгүрерін пілінібіскен, пазын чоғар тут салған, тилекейні тиксі көріп,

тигір төзін сани көрчеткен өс-хас. Хойбаллар, Содаң пора аттың пу синге теере аттаң халбаанын көрген улус, ам даа халбазына ізеніп, мындағы чоннаң малдаң малға сабызарга, ахчадаң ахчаа марығлазарға көп ахча хоза суғын килгеннер, көп мал сүрін килгеннер.

Андағ улуғ чарыс ырах сабланған. Аннаңар чарысха чон Ағбанның тігі сариндағы, пу сариндағы ааллардаң, Тазоба пилтірінең, Күнү алтынаң, Пічіден, Уйбаттаң чылысхан.

Тазобадағы пайлар чох-чоос кізінің, Ачактың пора ады чүгүриинен, күлиинен сабланчатханына хынмааннар. Хачан Картин Чирке, пай кізі, Ачактың пора адын садып аларға килгенде, Ачак анынаң чоохтазарға даа хынмаанын истіп, улам чабаллары тутхан. Аннаңар пу чарыста Тазоба пайлары Ачак пора адына кірбин, Содаң пора атха кіргеннер, аның үчүн сабысханнар. Чирке Картин, тізең, Ачак апсактың пора адын холға кир полбаан ачиннаң, чох-чоостарға хычанып, олар хынчатхан пора атты Содаң пора аттаң өнетін халдыртар үчүн, Ачак пора адының сидогына ахча пиріп, чаллабызарға сағынып алған. Ол сидок, аттар пас меттең позып, чолда килизелер, пора аттың ахсын тудып, Содаң пора аттың азах метте соона халдырзын тіп. Ана іди Чирке Оркоң теен хончиина чибіргі салковай ахча пирібіскен. Анзы пора аттың сидогы полар Хызылны ағылахти хыгырып алған. Аңаң сыбыранатуда, Хызылның холына чибіргі салковай ахчазын туюххан туттырыбызып, Ачак пора адын азах метте Содаң пора аттың соона халдырыбызарға сөлеен. Пу ахчаны Чирке пирче теен. Хызыл, ол ахчаны ізеєбіне сұхчадып, «че, чарир» тіп, сол хараанаң Оркоңа нымхысхан.

Чарысха чыылған ай-түбен чон, Улуғ күрген ибіре чирні ээлдіре пазып, махча хайнасча. Ахчалығлары ахчаа сабысчалар, ахчазы чохтары малдаң малға сабызып, хол тудысчалар. Хойбаллар Содаң пора аттың алнына сығарына ізеніп, күр хылынчалар. Оларның хайзы пирсілері Содаң пора атха кіріп, пир салковайны ікі салковайнаң чаапчам тееннері парох полған. (Пирні ікінең чаапчам теені,—ол утса пир салковай алар утырған кізіден, позы утыр салза пирнің орнына ікі салковай пирер утхан кізее). Тазобадағылар, даа Ачак пора ады тилем соона халарға тібездөк неке тіп, пора атха кіріп, сабызардаң чалтанминох, удурласханнар.

Улуғ күрген төзінде Тазобадағы паза Уйбат пилтіріндегі пайлар хазаали одыр салтырлар. Араларында пир типсі пызырған чылғы іди, пир плеге айран арағазы, аның хыринда хара ағас чірче. Сағлығ-сағлығ табаннар айраннин алыбызып, ит тайнаан аразында хынығ чоох апарып, хаспаннары сала чарылбаанча хатхырызып одырғаннар.

—Тігі нимее чарабаан Ачактың пора чабағазы Содаң пора атха чағын даа чухпас. Көрерзер, орты чолдох тура парар, —хара чірчедегі арағаны аасха тундерібізіп, суулаан Кистім Баян.

—Ол, тігі хуруғ тіл Сағрас-тың көкідиинен полчалар ноза. Аның көкідиинен пу чох-чоостар Ачактың, інек осхас, пора адына кіріп, түгенчі малларынаң хуруғ халарлар,—тапсаан, харнын сыйбағлап, Шоев Түктис.

—Чох, абыялар, Ачактың пора малы Содаң порадаң халар тіп, тың на ізенерге чарабас неке. Мин аны тыны чох мал тіп искем. Иди полза, неке, ооллар...—чылғы паарына хазы чаан порап, тайнанчатхан Томычак Оксан.

—Че, ол саринаң хорғыс чөғыл Оксан сват,—суули түскен Чирке Картин.—Піс анзын оңдайлабысхабыс. Содаң пора атха кіріп, нинчеге хынзаңар, аңчаға сабызынар. Ахчанар читпезе, хатыңар салып, сабызыңар. Ха-ха-ха!—хаңалчаан пайың.—Че пирер ирет алғылабызып, күргензер сығаңар. Атар амох позирлар.

Пас мет ырахта, ат салар кізілер, пая иртенөк мүгүрчөң аттарны чидекке алып, пас метсер чөрібіскеннер. Сидоктары оларнаң хадох.

Че мына, пас мет полчатхан Хос тигейге читтілер. Мында айбынчаң даа ниме чохта, пора аттарға сидоктарын алтандырчалар. Чайғы күн чылығ. Сидоктар көгенектіг ле, чалаас азахтығ, чалаңмастар. Ачак пора адының сидогы, Хызыл, күрең көгенектіг, Содаң пора аттың сидогы ах көгенектіг. Сидоктар ат үстүнде чабахтар, сол холларында ат тіні, оң холда хаас хамчы.

Атнаң көп чарысхан Содаң пора ат позирына чидікпин өктемнеп, ікі азахха турғлап, тызы чох хылынчатхан. Че атнаң чарыспаан Ачак пора ады, амырғына пастыр чөрген. Хости киліс полбин түрче айлахтанысханнар. Че, хайди полза, хости пастары тиңнезерінен ікі аран чуланы ырах чолға, марығлас чолына кіріп, позыттылар.

Албинаң Содаң пора ат алнына кире хонған. Ачак пора ады соона халыбысхан. Хатығ азахтығ аран чулаларның тепкен хара тобырағы, хан тигірге сығара чачыридыр, аннаң нандыра хара тубан польп түс тур. Узахха палғааң Ачак пора ады іди ізіп, хаалиин хапханча, аран чула Содаң пора ат, Артых көл пиліне читкенче, ікі арғамчы узунынча аза тартыбысхан. Аңчада Хызыл пора атха хамчы тееріп пастаан. Хамчы теен сай пора аттың хаалин хозылчатханы

пiлдiрген. Содаң пора ат паза аза тастап полбиныбысхан. Тухыр бiзен тузында аралары пiр кискiе килиген.

Азах меттегi чон, аттарнын килигеннерiн истiп, уязы талалган аарлар чiли, күүлезе-суулаза тўскен. Чалаңнары ат чүгүрiзiн көрерге чидiкпiн, Хос Тоғымасха сығара чүгүр-тiп парып, тура хырында парчыхтар чiли, анда сайғалыза турып, харахтары Уйбат чолын уламни көр турғаннар. Аттарнын пiрси алнында килигенiн көр салып, азах метсер, чонға искiрерге чүгүрткеннер. Мында чиде тўзiп, «Содаң пора ат хайда-хайда алнында килнр» тiскеннер. Хайзылары «Ачак пора ады алнында килнр» тiп хысхырғаннар. Чон, харахтарын тазыралта көр салған, ахсыларын асханынан андар андысхан.

Ачак пора адынын нанына пiрее-пiрее хамчы теепчеткенде, пора аттын иди iзiп, сын чүгүрiзiн ам хаапчатханы пiлдiрген. Хызыл көлнiң хызыл тобырағы пурлап пастаан туста, аран чулаларнын аразы аргамчы синi халыбысхан полған. Охпах тастарға чиде тўскеннерiнде Ачак поразы Содаң пора атха хузурух сўре чапсыра килген. Хос Тоғымас азағына читкенде, Ачак пора ады чўген харазы алнына кирiбiскен. Сыраттығ Тоғымас тигейiне чиде тўскеннер. Анда чон мойынча алнында полған.

Чон Улуғ күрген хыринзар чымыс килген. Көрзелер Ачак пора ады хайда-хайда алнында килнр. Содаң пора ат эен халыбысхан. Анчада Ачак поразы азах метке—Улуғ Күргенге чиде тўскен. Содаң пора ады, чит полбаста ла, азах метке читкелектөк сидогы тохтада тартхан.

Ачак пора ады анчада сидогы Хызылға тартырбин, ала хаап, Хас үстүнче индiре ойлаан. Тазоба пилтiрiне читiре ойлап парабас, аннаң нандыра

пура тартхан. Аны паза ла тохтатчаң ондайы чох пiлдiрчеткенде, Сағрас Ачактын хызы Поцааңа пора пини пора аттын чолына турғыс саларға сўлеен. Пора ат, ойлап килнрiп, iчезiн паза аны өскiрген Поцааңны танып салабас, оларнын хырында, оғырана, турыбысхан. Хызыл, сырайы хызар парған, күлiне, адынаң тўскен.

— Айнымнаң ат төлi. Аринча майыхчаң тыны чох полтыр пу пора аттын. Паза анча ойлаза, тохтирға тiбездөк,—чоохтан турған Хызыл, пора аттын мойнынаң хучахтаглап.

Чарысха килген хойбал чоны уттырған ахчаларын, уттырған малларын пирiбiзiп, Содаң пора атты чидiне, пастарын төбiн тут салған, тарааннар.

Пайларнын чарыс алнында көкiскекнерi чоғох пол парған. Хайзы хаңаалығ, хайзы чалаң нанчатханнар. Iзеептерiн хуруда уттырған осхастар. Чирке хаңаада хасхайта араһ одыр салған, сидок Хызылнын хыринча иртiп парнрып, Хызылзар харахтарын, пўр чiли, көрiп, мунзурухтарын тўўп, табыс-тубыс чох ирткен.

Тазобадағы чуға хоныхтығлар паза чөлче хоныхтығлар утхан ахчаларын, утхан малларын үлезiп, махча хайнасчатханнар. Прайларынын сырайында брiнiс. Чылығ харахтарынаң сыбыра пора атсар көр салчалар.

ЧОН ПОРАЗЫ

Сидокка одырған Хызыл, пора адын чидiне, Улуғ күргеннiң үстўне сығара пастыр килген. Ачак поразына кирiп, утхан чон, күрген үстўнде турған маңат сидокты паза чарааханда, хылыс осхас, узун сыннығ пора атты көрiп, чаксы сўснөң алғап хысхырысхан. Анчада хамых чон сымзырых турыбысхан.

—Абааларым, чачаларым,

ағаларым паза хада өскөн бiрелерiм, мин күлўк пора атха, Ачак ағамнын пора адына сидокка одырдым. Андағ улуғ чүгүрiк атха сидокка одырғаныма чоо брiнчем,—тiп, Хызыл пора аттын мойнынаң сыйбап салған.—Че, пу пайлар, чылаң осхас, соох iстiлiг чўлмелер полтырлар. Чох-чоос кiзiнiң, Ачак ағамнын холында мындағ күлўк, улуғ чүгүрiстiг ат пар полчатханына оларнын iстiлерi көйче. Аннаңар олар пора атты Содаң пора аттаң халдырарға хынғаннар. Ачак ағамнын пора адын Содаң пора аттаң халдыртарға мағаа чибiргi салковай ахча пиргеннер.—Хызыл iзеебiнең чачын ахчалар сығар килген.—Оларнын пирген ахчазы мына. Олар сағынғаннар минi садып аларға. Чох! Мин чоным киртiнiзiн хақан даа сатпаспын, позымны даа садынмаспын. Мин ахчаны Сағрас абаама пир салам. Ол ахчаны хызыхчатхан чох-чоос кiзiлерге үлестiр пирзiн.

—Хызыл тунмачах, чоннын сын оолгы, чазың узах ползын, хақан даа пайларға маң пирбин чөр,—хысхырысхан чон.

Хызыл ол чооғын тоозар туста, Улуғ күрген үстўне Сағрас сығара пастыр килген. Күрген хырында турған чонзар көр турып, чооғын пастаан.

—Харынчас-пичелер, Ачак апсахтын чалгыс пора пинзiнең чүгүрiзiне пiгiнмес, турарын пiлбес, тыны чох, күлўк ат төрiптiр. Пу чағында пора ат сўрiп читпеен узун хузурухтығ көк пўр халбады. Халғаны анын сағбазынаң пiстiң чирдең тистi. Хаалағ салып чүгүрчөң аттарда, пора атнаң тiң ойлир ат чоғылох. Чалгыс Ачак апсах пора аттын чөрiзiн толдыр полбас. Аннаңар аны хайдар-мындар ырах парар, кирее пар кiзi тузалан турзын. Ол Ачак апсахтын холында полар, хысхызына азыралны ағаа чоннаң пилетеп пир

турарга. Минін сағызымда мынаң аңдар пора атты «ЧОН ПОРАЗЫ» ат пирип, адап салза, орта полар.

Сағрастың чооғына чөпсініп, андағы чон пір үннең теедег хысхырыза түскен:

—Чон Поразы ползын! Чон Поразы ползын!

Ана иди Ачак апсахтың, хой осхас, чабас хылыхтың улуг чүгүрістіг, күлүк пора ады «Чон Поразы» атнаң адал халған.

* * *

Котожеков Ачак апсахтын хызы Почааң хыс бс парып, Баинов Кланчаа ирге партыр. Оларның хызы Тоçын Шоев Саатнаң чуртаан.

Ачактың күлүк пора ады,

«Чон поразы» киреенче, мунаанча хырых часха читіре чөртір. Хачан мунаанда, аны мааннап бскірген Почаанда майыхтыр. Ол майых парғанда, терін сойып көрзелер, хабырға сөбктері чүлі чох тудыс полтырлар. Андағ күлүк малын хабырғалары андағ пасхачыл, тудыс полғанын чапсып, Почааң аның тудыс хабырғаларынаң палтынаң кизе саптырып алтыр. Ол сөбктерні хурудып алабас, палаларым көр чөрерлер тіп, сундук түбіне сугып, хумартхы идіп, ал чөрчең полтыр. Почааң, позы кирибізіп, хумартхы сөбктерні чығдырарға хызы Тоçынға пиртир. Анзы ідөк ол сөбктерні сундукта ал чөрчең. Хачан Тоçын кирибіскенде, ол сах

ідөк хумартхы сөбктерні чығдырарға хызы Чалокка—Анастасия Степановнаа пир салған. Ол, тізен, Анастасия Степановна, ирі, ныхмахчы Степан Васильевич Котожековтаң Пічи пилтірінде, Мохов аалында чуртааннар. Хумартхы сөбктер анда сундук түбіндөк чөрчең полтыр. Олар хачан Мохов аалынаң көсчөткеннерінде, Анастасия Степановна, хабынмин халып, хумартхы сөбктерні, сундуктаң сығарып, тасхар силібістір. Оларны тастабысханына Анастасия Степановна чоо хомзынча.

Степан Васильевич КОТОЖЕКОВТЫҢ чооғынаң литератураа килкстіре Т. БАЛТЫЖАКОВ пас салған.

КУЛЬТУРА ХАБАРЛАРЫ

1968 чыл, июль

ТАХПАХ ПАЙРАМЫ

В. И. ЛЕНИННИҢ 100 ЧАЗЫНА УДУР

Ус нүн Чоохчыл аалда (Шира району) нөрбеен-испеен пайрам хайнаан. Чарыдылған ол В. И. Лениннің 100 чазына.

Хакас чирінің аймах аалларынаң 60 азыра хайчылар, сарынчылар чымылыс килгөннөр. Иң чаксы ырыбысты пістің пазарсах пабабысха-Ильичие чарытчабыс төөннөр олар.

6 июньда иртеннең школа хыринзар чон тартыл пастаан. Чағынхы ааллардаң даа кизи иледе. Аарлыг пайрамны Ленинге чарыдылған тахпахнаң пастагча 85 частыг иң саблыг хайчы-ныхмахчыбыс Семен Прокопьевич Кадышев.

Постарының арыг сағыстарын, Ильичие чылыг хыныстарын ағылтырлар Паруня Суленова, Алексей Янгулов, Борис Коков, Иван Конов, Петр Ульчугачев, Роман Саломачев, Парасковья Итимонова, Алексей Епишкин, Петруха Котомеинов, Анна Курбимонова, Таноля Бурнанова, Сорхың Конгаров, Татьяна Ашина, Федора Конова, Вера Арыштаева, Григорий Коков, Петр Добров, Никита Чустев паза пасхалары.

Тогазында араласханнар писательлер Михаил Кильчичаков, Михаил Чебодаев, Иван Костянов, Сергей Чарков паза пасхалары.

Хайчыларның пазагы тогазин Аршан аалында иртірерге чараттылар.

Яков ТИСПЕРЕКОВ

СЫЯХ

Кичөө Месивадаң
Хабарлар килген:
Хакас чиріне
Сыйых пирилген.
Сыйых пирилген
Олаңай нимес,
Сикпен, төргынаң
Тичнестір пелбас.
Алтын, нүмүс төө
Агаа хабылбас,
Арга чонымың
Чүреенең сыхпас.
Агаа брініп,
Миниң чүрегім,
Обр хабылып,
Учугарға итче.
Адам чирінче
Аар-пөөр пас чөріп,
Аймах сарыннар
Сарнирым иилче:
Иліг чылларны
Нандыра нбрзөм,

Инем чирлөрі
Най тың хубултыр.
Игір-пагыр
Чабал чөлларым,
Чібөк чіп чіли,
Чатхлабыстыр.
Агас салдалыг
Адам чиріне,
Алып пик молат
Аттар төл партыр.
Ала савсханнар
Сайрасхан чирде,
Ах туралыг
Ааллар пүт партыр.
Аныңоң учун,
Алып Істеніп,
Адамның чирі
Піди сабланча.
Аргыс Лениннің
Аарлыг адынаң
Ордани алып,
Амды хазанча.

АБАНЫ ТАР ЧОХ АТХАНЫ

Асхыс аймагында Кичіг Ноньп аал Советінде ээн парған аңчыл апсах пар, аның оолгы Симон аңчыох кізі. Пірсінде, тус чит тее килгенде, Пахай апсах Симон оолгынаң хада аннап парарға тимненібіскеннер. Арғысха олох аал Советіндегі Тартынчах теен кізіні хада алып алғаннар. Пулар үзблен, тим-тиріглерін тирініп, тимір хуяhtarын хатанып алып, күскү тайгазар андап сыхханнар, ырах Чабас чоғархы тайгазар парғаннар.

Пахай апсахтың иргіде анначан чирлеріне чидіп, пір чирде улуғ тыт ағастың түзінде отах идіп алып, аннапчалар. Тартынчах аннап пастағызын на килген. Ол ағас аразында, арғыстарынаң чарылзох, азыбысча. Пірсінде Тартынчах ідбк ас чбріп, тайга аразында тунған аба уязына учурап парған. Аба уязы көр салып, Тартынчахтың сағызы сығыбысхан, хуйгазы атыпта тартып, чачы тірбейібіскен, кискен кип-азағы идіне чағын килбинібіскен. Тартынчах айландыра ла тартпинак отағынзар ойлап сыххан. Ағас, тасха даа іліне чоғыл, азағының чирге-суға теңені дее пілдірбин одырадыр. Иди паріғанын Симон көр салып, хысхырып, тохтадып алған. «Нимеден хорыхтын? Ноға анча ирте айлан парирзың?»—тіп сурағлаза, Тартынчах пастағы арада чоохтан таа пола чоғыл, сырайы, тізең, ах ла тос чіли хуурта тартып партыр. «Ізе... Аба... аба уязы көріп, хорығып парим...»—тіп нандырча. Симон: «Аннаң ноға хорыхчан, ам нандыра парза, табарзың ма?»—тіп сурча.—Табарын табарчыхпын, че нандыра парчаам чоғыл, угаа тын хорых пардым,—тіп нан-

Хоостаан А. Топоев

дырча. Тартынчах поэ олох туста андарылған ағас үстүнер пос ла түзібіскен. Симон аны нандыра парарға чблтеп полбин тың үр парған. Тартынчах аринча унабинча.

Иди сарыс турғаннарында, Пахай апсах андох ағас аразынаң сыға салған. Пахай апсах алыннаң сығара көп аба соххан кізі, аны ла испинен, брініп, сағалын сарбайта тудып, хатхырлап сыххан.—Че пастап апар пісті, ол абаны пүүнбк аннап алар кирек—тидір Пахай апсах. Тартынчах, тізең,—чох таңда отахтаң сығара тыхтан килербістер, палты, арғамчы ал килербістер,—тіпче. Пахай апсахнаң Симон адалығ оолығ Тартынчахтаң азырылбин тура парғаннар. Тартынчах тынох сарысхан, че сарызып таа улуғ арғыстарынаң ас полбады. Хорыхса даа, ирік чох, арғыстарын аба уязынзар ал сыххан. Аба уязы улуғ уя полтыр, аны аба хузух алтынзар кире хас салтыр.

Пахай апсах аба уязын көрбинен мында пір ле аң полбас, ббр аң полар тіп чоохтанды.

Андарылған сыралардан ал киліп, арғамчы чохта хурларын уластырып алып, хурынаң тартып палғағлап одырып, пастары кем ниме идерін піди үлестіріп алғаннар: Тартынчах, наа аннап чбрчеткенненер, Симонның кистінде турып алып, мылтых ухтачаң кізі поларға; Симон, аба інінен сығып одырзох, пилен ухтаан мылтыхнаң атарга турча; Пахай апсах ағаснаң ініні пулғастырарға, абаны усхуарға.

Прайлары тимделер. Тартынчах Симонға мылтығын ухтап пирген. Пахай апсах ініні пулғастыр сыххан. Көрзелер, хузух кистінең аба пазын сығарып одыр! Пахай апсах узун пычағын хынынаң суура тартып, абаның хамағынаң хазин чачып, чирзер чапсыра пасча, че пычағы сын чбрібізе пирген. Аба мойнынча сых килген! Си-

мон, көстеп киліп, атыпча. Мылтығы атылбинча.

Аба анчада ікі алын азахтары чир үстүне сығар килген. Ікі алын азағы чир үстүне сыххандох, чирін ікі чара көдірібізіп ікі саринзар хазыра түзірібізіп, пүкүлее поэзы сых килбинен Пахай апсахха чапысыныбысхан. Тартынчах ол туста тизіп чүгүр салыбысхан. Пахай апсах пастап абаның сол хулагынаң тудып алып, он холынаң чыхчо пастыра одыртып ирткен. Аба пастап төрт тістенекти кил түскен, (мында автор көп нимес поэзынаң хосчатхан осхас) аннаңар Пахайны алтына кире тартып алған. Симон атыпча-атыпча, мылтии, тізең, пір дее атылбинча. Пахайның табызы тың сыхча. Симон мылтиин атып полтын салып, ойлап парып, мылтыхнаң абаны чыхчо пастыра саап пар килген. Аба орли түскен, анаң Пахайны тастабызып, ағас аралы ойлабысхан. Симон абанын соонаң көріп ле халған. Хайдар-хайдар улуғ аба полтыр. Аның соонаң іннен паза ікі аба сығып ойлазыбысханнар.

Пахай апсах абаа талдыра сохтыр салып, иледе ұр чатхан, азағын, тізең, абаа тайнат салтыр. Аны ікі арғызы ибіне чадап ла читіргеннер. Поэзының улуғ сағысти сылтаанда сала ла өлбин халған Пахай апсах.

Нимеденер Симонның мылтығы атылбыныбысхан за?

Тартынчах нанчы маңзыраанынаң ма алай хорыхханынаң ма тар урбин, чалғыс ух ла кире одыртыбысхан ноза, паза атылчаң ма за мылтии.

(Ф. ТАБУРЧИНОВТЫҢ чооғы «Хакас облазының пастағы литературнай конкурэының материалларының сборнигынең» алылған. Абакан, 1935 ч.)

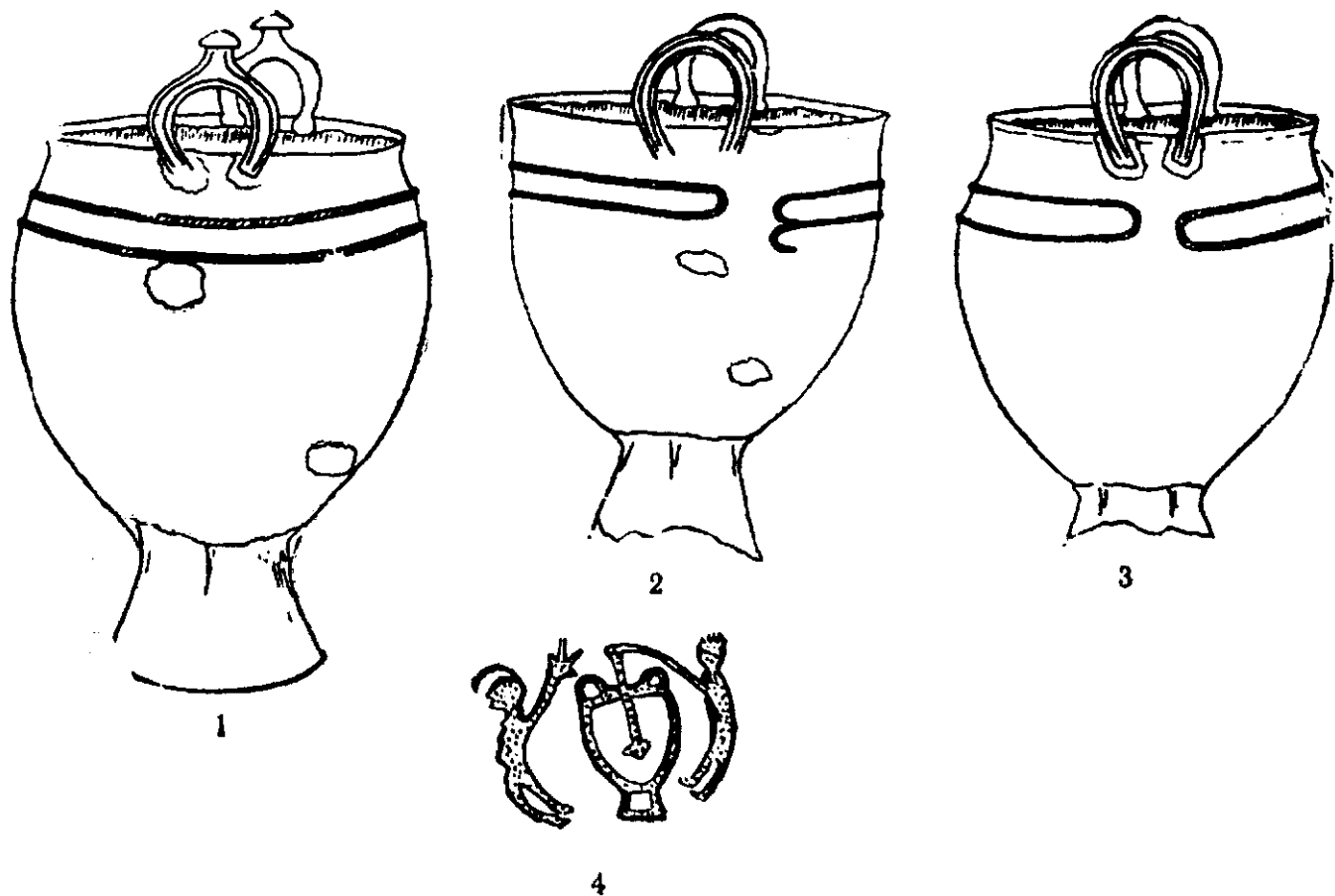
Тимнеен У. КИРБИЖЕКОВА.

ТАҒЫР ТУЗЫНДАҒЫ ХОЛА ХАЗАННАР

Пии районындағы Маткичиг аал хыринда тағырдағы тустың күргеннері тың көп. Аалның үстүнзаринзар тарта чил хасхан чирлерде пурунғы корсоктарның тас тиріглернің (соғах палалары, масхалар) чис тастандылары паза даа пасха нимелернің оодыхтары, чіріктері табылчалар.

1967 чылда, майда трактористтер Борис Петрович паза Николай Васильевич Карачаковтар Маткичиг аалның алны хыринда, үс километрче полар, чир талапчадып үс хола хазан тапханнар (1, 2, 3 сомнар). Тапхан хазаннарынаңар олар тілнің, литератураның паза историяның Хакаскай научно-исследовательскай институтуна искіргеннер.¹) Хазаннар табылған чирлерні көргенде, ол хазаннар хачан-да хумның чирге көмілген полтырлар. Чыллар иртіп турғаннар. Пола-пола толаңхы хумның үстүндегі хадылын чил аза хаап, ол хазаннарны чир үстүне сығар салған. Карачаковтарның чоогынаң сығара, ол хазаннар прайзы түптері чоғар чатхан полтырлар. Оларның істінде нима чох полтыр. Ол хазаннарны тагарскай туста чуртаан кізілер халғыс парғанына ікінчилес чоғыл. Ол хазаннарны пурунғы кізілер хайдаң-да хорғыстығ туста чазыр салған поларлар. Табылған нимелер оларның эелеріне паза оларнаң тузаланаңа киліспеенін киреңилепчелер. Анзы сын даа полар, тагарскай туста алынча сөөк, алынча рол чоннарның аразында тирігліг улуғ, кічиг хәрбастар уғаа удаа полғлачаң полтыр. Ол тустағы чонның улуғлары прайзы даа кинжалларнаң, пычактарнаң, чааласчаң масхаларнаң, чаахтарнаң паза соғаннарнаң тиріглен салған полчаң иргентіп. Көп санның археологическай ондайнаң табылған нимелерге төстене, профессор С. В. Киселев піди пасхан: «Тагарскай тустағы чаа минсуғдағы чонның кибіріне кірібіскен. Чаа кірібіссе, прай пір сөөк чон постарының чирін, чазыларын, малларың, чуртын, изін арачылыр үчүн, прай азахха турыбысчаң полтыр».

¹ Киліс парғанда пенсионер И. Г. Чебодаевке алғыс читірем. Маткичиг аал ибірекі археологическай памятниктерің пілер киректе ол улуғ пользығ итче.

Ол туста хола хазаннар чуртта тың аарлыға паалалчаң полтырлар. Анзы мыннаң сығара көрінче: пурунғы хоосчылар маткичигдегее тббй хазаннарның сомнарын чалбах тастарда сомначаннар. Хазаннарның пурунғы сомнары Хакасияның Орджоникидзевской районындағы Тағ алты паза Сулек аалларның хырында табылғлааннар. Андағ хазаннарның сомнары (прайзы пис) Агбан пилтірі райоңдағы Кобеллер аалы полған чирдең ырах нимес Хызыл Хая тағның хаязында чохсы көрінче. (4-чи сом). Сомда чохсы ілс көрінче: хазан хырында ікі кізі ниме-де итчелер. Тамах пызырчатхан осхастар. Оларның пірсі узун саптығ нименен хазанын пулғапча.

Кбр көреңер хайдағ хазаннардыр.

Пастағы сомдағы хазан, түбіндегі одыртаанаң хада пбзигі 40 сантиметр, тоғырхызы 36 сантиметр. Ағаа 20 литр суғ кірче, алай ба онар литр суғ кірчеткен сағамғы ікі көнек сині. Пасха хазаннары пастағызынаң кічиглер. Оларның полғанына ла 14-ер литр суғ кірче. Сомнарда сах ідөк намачылар пілдірчелер. Анзы хазаннарның тизіктеріне чис хайылдырып урған одырлар.

Чир алтынаң хазып тапхан нимелерден

сығара көрзең, пурунғыда хола хазаннар полған на кізіде полғанға киліспинче. Андағ хазан асхынах полыптыр. Анаң чи, чисті хазып сығарары иң аар, иң сидік тоғыстарның пірсі полчаң полтыр.

Ол туста чонның көп сабазы той ідістернең тузаланчаңнар. Той ідістер алары оой полчаң. Аннаңар андағ ідістер полған на семьяда пар полчаң.

Алында -пурунда андағ хазаннар хайдн адалчаан сағам пілген кізі чоғыл. Че аның аразында піди таныхтирға чарапча: хакас чонның алыптығ нимахтарында улуғ чис хазаннар, күлер хазан адалчалар. Аннаң сығара салзан, андағ улуғ чис алай ба хола хазаннар «күлер» тіп адалчаң поларлар неке. Ит чбріп, чис хазаннар тагарскай тустох «күлер» тіп адалчаң поларлар.

Түгенцізінде піди таныхтирға хынчам: Маткичигдегі механизаторлар история памятниктеріне, чохсы ээзі чіли, хайғаннары пістің крайның археологиязын пурунғы нимелерге наа нимелер хозып ис хостылар. Пу хазаннар, чонға көзідер үчүн, музейде турарлар.

Я. СУНЧУГАШЕВ,
история наукаларының кандидаты.

КҮН СУЗЫНДА

(Драмалыг поэмадаң үзиктер)

ПИЗИНЧИ КИЗЕК

(Тадар иб исті. Чыылыс парған чон. Паçaң чатханныг одырча).

Чонның көннi халғанча, пос көннi халзын тидiрлер. Че пiрее ниме хайлаза, хайлап таа пирим зе. Нымах ызарга итсем, ол узун. Аны үс хараа ызарга кирек. Агаа, тiзең, маиньг тузыбыс таа чоғыл. Аннанар сiрерге пайның хызынаң оол хайди полғанни паза тахтастасханын хайлап пирерге сағынчам. Пiр чох-чоос кiзинiң оолгы, ноо-да аалзар ааллап парып, анда пiр пайның хызына көблөмбiстiр. Пастап ол аны пiлбиндiр—пайни ба алай чох-чоости ба. Соонаң на пай хызы полғанни сис салып, кем-де ачырғана пiди ырлаптыр:

Чабылгай хусты атарга
Читiг уғым чоғыл ноо.
Чабы пай хызын аларга
Чох позым изи чоғыл ноо.
Хыргаях хусты атарга
Хырлыг уғым чоғыл ноо.
Хатыр пай хызын аларга
Адамның аңг чоғыл ноо.

Аның соонда оол, тiдинiбiзiп, пайның хызынаң чоохтазар ондайга килiс парғанда, агаа ырлапча ба хайдаг:

Чалым хаялыг чирiм пар,
Чазап иткен чуртым пар.
Чортчаң асхырлыг чылгым пар,
Чөптiг ипчiм полар ниң?
Хорым хаялыг суум пар,
Хагылап иткен ибiм пар.
Хазыр пугалыг малым пар.
Хонар ипчiм полар ниң?

Сынында, тiзең, чох-чоос кiзинiң оолгы пiр дее малыг полбаан. Иди ол, пай хызын алахтырып, апарыбызарга сағынған полбас па за. Анаң агаа пай хызы нандырча:

Сында турған сырғай агасты
Сынып парарын кемөк пiлтiр?
Сарызып турған оолларны
Сынын пiлбеенде кемөк парчаң?
Тагда турған агас хазынны
Тахпайлабсанда, кемөк пiлчөң?
Талазып турған оолларны
Тимиг чооғы чох кемөк пiлчөң?

Че чох-чоос оол, пай хызын чөпке кирип алып атха мундiрiп, позынын чирiнээр апарыбыстыр. Оолның чуртаан чирiнээр чит парырып, хаялыг тағны ибiр парғанда, хыс сарнап одыр:

Чалым хаялыг чирлер
Чадып парырлар сообыста.
Чортчаң асхырлыг чылгым
Хайда турча, көрбедiм.
Хорым хаялыг таг чирiң,
Халып парир сообыста.
Хазыр пугалыг бiр малың
Хайда хал парир, көрбедiм.

О о л.

Харалып турған хаялар
Хайдар ол орнынаң парыбызар?
Хадарған минiң чылгым
Хасты толги парыбыстыр.
Хадыл хаялыг тағлар
Хайдар орнынаң парыбызар?
Хазыр пугалыг бiр малың
Хырны толги парыбыстыр.

Хачан чуртына читкенде, чох-чоос кiзи чуртына пайның хызы хынминыбызып, (ол пай харахтыг хыс полған полбас па за) сайланыбызып, ырлаптыр:

Агбан хазында чурттыгыбың,
Ах сырайлыг хыс полчаңмын.
Ах сырайыма суухтандың,
Аймах малың даа чох полтыр.
Ким хазында иблiгбiн,
Күрең сырайлыг хыс полчаңмын,
Күрең сырайыма суухтандың,
Көп тее малың чох полтыр.
Почандайларга парғанча
Позым чирiнде поли чдргейбiн.
Арчыннарга парғанча
Адам чирiнде поли халгайбың.

О о л н а н д ы р т ы р:

Ах чазыда хоныхтыг ниместiс,
Агас хомыстыр үнiгiбiс.
Көк чазыда чурттыг ниместiс,
Күмүс хомыстыр үнiгiбiс.
Хазарагызын көрбечөң,
Хада хонарын көрбес пе,
Ибдегаи көрбечөң,
Ирнiң чахсызын көрбес пе.

Х ы с.

Хорым хаяча чөрбестiн,
Хомай чирде хонмаспын.
Чалым хаяча чөрбестiн,
Чабал чирде хонмаспын.
Турчаң кирип парзам,
Талған чызы сабылча.
Тасхар сыгып парзам,
Тайга чызы сабылча.

Андада оол, ачырған парып, ырлапча:

Хатым полар хыс чүреене
Хайылбас-парбас хар кирчiк.
Хара Санковтың оолгына
Халбас-парбас сагыс кирчiк.

Ипчiм полар хыс чүреене
Ирiбес-парбас пус кiрчiк.
Iченiң оолгы Тавитке
Иртпес-парбас сагыс кiрчiк.

Кiзi ис-пайына кiрчек пай хызы, чох-чоос оолгынак
чiрiбiстiр. Анаң оол, чобалып, ырлап халтыр:

Бок порамның тирiн
Бок чазыда соотчаңмын.
Кiбленген чүреем пар үчүн,
Кiп чоохха ла кiр халдым.
Ах порамның тирiн
Ах чазыда соотчаңмын.
Алар кiнiм пу үчүн,
Артых чоохха кiрчiкпiн.

П а с т а г ы ү н.

Чахсы үлүс кiрбеем чох-чоос
Чыргаллыг кiн арса, кiрер?

И к i н ч i ү н.

Илеп ала чуртаан чох-чоос
Истiг хоныхха, арса, чидер?

У з i н ч i ү н.

Истi сүрiсчег чап найлар
Изелiп халзын пу кiнде.

Т ө р т i н ч i ү н.

Пайга наарсах хан-пиглер
Пузулын халзын пу туста.

П и з i н ч i ү н.

Синiнең азыра иртiнiп,
Сiстерi толган оларның.
Чон тiккен тирге изiрiп,
Чабалы асчаң оларның.

А л т ы н а х.

Ханча мында ирен пар,
Хатыг ухтыгны тудыңзын!
Ханча мында кiзi пар,
Хорабад-парбас кiс ползын!
Андарылган хан үлгүзi
Азахха хатап турбазын!
Индерiлген пиг үлгүзi
Ирленiп пазох тiрiлбезiн!

П а ч а н (тура хоньп).

Сууста пол парган Хыйганың
Сыны кiрiнер тус парча.
Сын кiн осхас чарых ние
Харасхы таймаа пастырбас.
Сын молаттаңох хатыг ние
Хара чабалга изетпес.
Пу ипчi орта чоохтады
Харындас осхас поларга.
Пар тирiгнi холга тудып,
Хоных үчүн харбазарга.
Ырчы мында хырибьста,
Иледе кiс кирек писке.

Бiп чонны ла чыпш алзабыс,
Хоргыстыг полбас ол писке.
Суулап аххан ағын сугның
Бiп чулат кiзi поладыр.
Сын үчүн турар армияның
Бiп кiзi кiзi полбас па
Хайдаг даа чабал хазыр чил
Хойыг агастар сыы хаап полба.
Кiстiг дее полза, ол ырчы
Халых чоннаң азын полбас.
Чоннаң кiстiг ние чоғыл
Чир үстiнде, тидiрлер.
Че пик чоптiг полар кирек,
Чоптiг полганы—кiс поладыр.

(Пүкүлее чалаас тедег ипчi кире
чүгүр килбинең аңдарыла парча).

И п ч i (тымга хыстырып ала).

Йо, халах йо, халах...
Хайдаг ние полча...
Йо, халах, йо, халах...
Хайдаг ние полча...
Андаг хоргыстыг ниенi
Кем кiрген полар чир үстiнде?
Андаг чабал кiзiлернi
Кем сынаан полар пу чагында?

П р а й з ы (үрүгiн)

Нимедiр, хайдаг нимедiр?

И п ч i.

Пiстiң аал хырдыр парир.
Тирең анда хутухха
Тiриге чонны сукчалар.
Хазылган анда оймахха,
Хан тiгiп, чонны кiбмчелер.
Абахай ипчi - хыстарны
Апарып тутхыннапчалар.
Түтенчi пар нимелерiн
Тонап үрет парчалар.
Ирiмнi хараам кiзiне
Иреелеп олар бдiрдiлер.
Пабамны хараам кiзiне
Палгап хутухха тiздiрдилер...

П а ч а н (чонга).

Пуртах чил үр полар чоғыл.
Че ние үрет саладыр.
Чабалнаң чiрген пу ырчы
Аңнаң ниезi пасхадыр?
Кем ол ырчынаң чаразар?

У н н е р.

Кем ол ырчынаң чаразар?
Хачан даа андаг ние полбас!
Хатыг тирiг холга аларбыс!
Хан тiккеннең кiрезербiс!

А л т ы н а х.

Иб хадарчаң ипчi полгам,
Икi холга мылтых алам.

Чурт көрөткөң хат полгам,
Чаа тирини пүүн тудынам!

И п ч и.

Паарымнаң пузуга харганчам:
Хан ісчеңи тоозар үчүн
Харбазарбын тыным салып,
Пирген сөстөң хыя сыхсам,
Прай чоң мині хыйык көрзін.
Чүрөктөң чобала сөс пирчем:
Узер үчүн хан төкчөңнi,
Чуртым салып күрезербiн!
Чоохтаан чоогым толдырбазам,
Улут-кичиң мині хырт көрзiн!

Н а ч аң.

Тиз сурдаң табырах поладыр,
Пирген сөс аухан ух охсас поладыр.
Кизи өлiм чох полбинчадыр,

Че чаксы киреө өлбинчедiр.
Хан төгiстiг күрезiгдe
Тынга айырга килiспес.
Анда полбаза харбазыгда
Ырчы унада сабылбас.
Пу күннең сыгара
Прайзыбыс тирiг тудынча.
Пу тустаң сыгара
Прайзыбыс отряд пүдiрчe.
Параңар амды миннең хада,
Прайзыңар иссiн минiң сөзiм!
Чөриңер амды миннең хада,
Хайди полар чол табарбыс!

У н н е р.

Алар тишти сынның пирiгiңер,
Анда ла улут чиңис полар!

(Сых парыбысчалар).

«Ах тасхылның» хабарчыларына, хыгырыгычыларына

ААРЛЫҒ НАНЧЫЛАР!

«Ах тасхыл» литература альманагы чылда iкi хати сыхча.
Пазагы номерi пүүл декабрьда чарых көрер.

Писательлерге,
журналисттерге,
ученайларга,
искусство
тоғынчыларына,
үгретчилерге,
прай хыгырыгычыларга
айланчабыс—

Чағынхы тустох, пасхан, чүреңер оды төрiткен сарыннар-
ны, поэмаларны, чоохтарны, повестьтен, пьесадаң үзiктернi,
узун нимес нымахтарны ыза пирiңер.

«Ах тасхыл» альманахтың редколлегиязы.

САЯНАНАҢ АТОНАНЫҢ ЫРЫ

С. Чарковтың „Айдоң“ тіп ойынына,

Сөстері чонни.

Көо Г. Челбораковти.

Көбөң, маңдырабин

И - зир ты - раң таң ту - чаң - да

хатирине те оуарына

ти павар - сая са - бия - ван. У - нуа у - ні та - м - да.

Игір тирен таң хучанда
Пүлес туеста оыбыхтаан.
Ікі чүрек чөл хазында
Хести паварсах сабылган.

Мында арыг пин көбөңіс.
Чынт тус — хайди адрәң
Хайда амьр, истіг чуртас,
Көбөңіс көбн истәрәң.

Игір тирек. Айың чарни.
Чүрек саягча амьрла.
Паварга тәстгча ырыс тадин,
Хыныс уні тамыза.

Паазы 30 ахча.

«АХ ТАСХЫЛ» № 15

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ АЛЬМАНАХ

Редактор Чебодаев М. Н., художественный редактор Тодыков В. А.
технический редактор Самрина А. А., корректор Шоева М. Е.

Сдано в набор 17 мая 1968 г. Подписано к печати 30 июля 1968 г.
Формат бумаги 84×108¹/₁₆. Физ. печ. л. 3,25. Услов. печ. л. 5,46. Уч.-изд. л. 6,72.
Зак. 2759. Тираж 1.500 экз. АЧ01317 Цена 30 коп.

Хакасское отделение Красноярского книжного издательства,
г. Абакан, проспект Ленина, 84.
Хакасская областная типография, г. Абакан, ул. Хакасская, 56.